

Цалик Станіслав
Мокрогуз Олександр
Волошенко Оксана

НАРИСИ З ІСТОРІЇ КРИМУ В ХХ СТ.: 1939 – 1990 РОКИ

Цалик С. М., Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В.

Нариси з історії Криму у ХХ ст.: 1939–1990 рр.: додатковий матеріал для вчителів для 10 класу загальної середньої освіти. Навчально-методичний посібник / Цалик С. М., Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В. / За редакцією Волошенюк О. В., Євтушенко Р. І. — Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2021. — 71 с.

ISBN 978-617-7370-30-6

Перший серед низки аргументів, якими Росія виправдовує окупацію Криму, – це нібито належність півострова до етнічних «слов'янських земель». Цей посібник містить матеріали до занять з історії та громадянської освіти (10 кл.) і показує, яким чином провадилася цілеспрямована політика СРСР, з тим, щоб створювати несприятливі умови для кримськотатарського населення і, навпаки, сприятливі для росіян. Посібник пропонує низку завдань з формування навичок верифікації джерел, зокрема візуальних, і критичного мислення. Авторський колектив об'єднав відомого історика та есеїста Станіслава Цалика та експертів Академії української преси.

Цалик С. М. (розділ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7), Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В. (тестові завдання до розділів 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7)

Виготовлення цього посібника стало можливим завдяки фінансовій підтримці Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), що була надана через проект «Медійна програма в Україні», який виконується міжнародною організацією Internews. Ця програма зміцнює українські медіа та розширює доступ до якісної інформації. Зміст матеріалів є виключно відповідальністю громадської організації «Академія української преси» та не обов'язково відображає точку зору USAID, уряду США та Internews.

© Цалик С. М., Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В., 2021

© Академія української преси, 2021

© Центр Вільної Преси, 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Крим у часи окупації.....	7
Розділ 2. Депортація кримських татар.....	19
Розділ 3. Депортація інших народів Криму.....	29
Розділ 4. Зросійщення Криму.....	37
Розділ 5. Вигадки і правда про передання Криму Україні.....	47
Розділ 6. Чи перейшов Севастополь до складу України.....	55
Розділ 7. Боротьба кримських татар за повернення додому.....	61
Про авторів.....	70

ВСТУП

Станом на вересень 1939 року, коли вибухнула Друга світова війна, Крим перебував у статусі Автономної Радянської Соціалістичної Республіки в складі Російської Федерації.

За тогорічним переписом населення, на півострові мешкало 1 126 429 людей, з яких 49,57 % становили росіяни (558 481 особа), 19,43 % — кримські татари (218 879), 13,68 % — українці (154 123), 5,81 % — євреї (65 452), 4,55 % — німці (51 299), 1,83 % — греки (20 652), 1,36 % — болгар (15 344), 1,13 % — вірмени (12 923), 0,59 % — білоруси (6 726), 0,45 % — поляки (5 084), 0,18 % — роми (2 064), 0,16 % — естонці (1 900), 0,13 % — молдавани (1 483), 0,14 % — чехи (1 674). Представники інших національностей — караїми, кримчаки, турки і так далі — становили разом 0,91 % (10 345).

Натомість в окремих районах півострова відсоток українців був значно вищий, ніж у середньому по Криму. Наприклад, у Красноперекопському районі українцем був майже кожен третій (31,7 %), у Джанкойському, Сакському та Ялтинському районах — кожен п'ятий (20,1 %, 19,2 % і 19,0 %, відповідно). Також висока частка українців мешкала в Сейтлерському (18,3 %) та Біюк-Онлайрському районах (17,6 %), а серед кримських міст найбільше українців було в Ялті (17,3%) та Керчі (17,2 %).

Росіяни домінували в Севастополі, де базувався Чорноморський флот (70,3 % населення міста), а також у портових містах Керчі (66,1 %) і Феодосії (61,6 %). То були переважно військовослужбовці, працівники корабельно-портової інфраструктури, чиновники, партійні, радянські чи профспілкові діячі, співробітники силових відомств.

Джерело: <http://na-skryzhalyah.blogspot.com/2016/07/1944.html>.

На карті вказано сучасне районування.

Кримські татари становили абсолютну більшість у Куйбишевському (89,5 %) і Судацькому районах (70,3 %). Також високий відсоток їх мешкав у Алуштинському (63,1 %), Бахчисарайському (55,7 %), Балаклавському (55,0 %) і Карасубазарському (42,1 %) районах.

Найбільша частка євреїв була в Ларіндорфському (24,3 %) і Фрайдорфському (15,3%) районах — ці адміністративні одиниці були утворені саме як єврейські національні.

Також про строкатий етнічний склад населення півострова свідчить такий промовистий факт: у тогочасному Криму налічувалося 427 національних сілрад — 145 кримськотатарських, 106 російських, 27 німецьких, 14 єврейських, 8 болгарських, 6 грецьких, 3 українських, 3 естонських, 1 вірменська і 114 мішаних.

І хоча Крим, як уже зазначено, входив до складу Росії, українська присутність на півострові була відчутна. На будівництві численних промислових об'єктів у 1930-х роках працювало багато фахівців з УРСР — науковці, геодезисти, проектувальники, інженери, технологи, техніки, представники будівельних професій тощо. Також на півострів постачали устаткування, вироблене українськими підприємствами.

Розділ 1

КРИМ У ЧАСИ ОКУПАЦІЇ

Цей матеріал можна використати:

- у шкільному курсі **з історії України в 10 класі** (розділ 6, «Україна в роки Другої світової війни»: Бойові дії в 1941–1942 рр. Відступ Червоної армії. Окупація України військами Німеччини та її союзників. Новий порядок. Самоврядування під німецькою окупацією. Військовополонені. Вигнання німецьких військ та їхніх союзників з Південної України.). Ці питання тісно пов'язані з історією Криму;
- в інтегрованій навчальній програмі з історії в 10 кл. **«Історія: Україна і світ»** (розділ 6, «Друга світова війна: перебіг і результати»: Депортація з Південної України і Криму татар, німців, болгар, греків і вірменів. Злочини проти людства.);
- інтегрованому курсі **«Громадянська освіта» у 10 кл.** (розділ 3, «Людина в соціокультурному просторі»: Стереотипи та упередження. Дискримінація. Конфлікти; розділ 5, «Світ інформації та масмедіа»: Маніпулятивний вплив медіа. Критичне сприйняття та протидія маніпуляціям масмедіа.); у практичному занятті, присвяченому аналізу медіатексту);
- у практичній роботі з дослідження документів та матеріалів про Другу світову війну, навчальному проєкті «Воєнне повсякдення: люди і долі».

22 червня 1941 року Німеччина напала на Радянський Союз. Дві тоталітарні країни, які після підписання в Москві пакту Молотова — Ріббентропа (серпень 1939-го) стали тимчасовими союзниками, тепер перетворилися на запеклих ворогів.

СРСР оголосив мобілізацію, і в перші місяці війни до лав Червоної армії потрапили 93 тис. кримчан. Але німці, маючи значну перевагу у вишколі вояків, стрімко просувалися на схід. Червоноармієць Абдураман Барієв, який до війни учителював у селі неподалік Феодосії, згадував, що на весь 476-й батальйон 51-ї армії, у складі якого він захищав рідний Крим, видали тільки 18 справних гвинтівок, натомість «решта 700 солдатів стояли перед німцями з лопатою і киркою». У такій ситуації здача півострова була неминучою. Вже за пів року — в листопаді 1941-го — німці спільно з румунською армією захопили Крим. І тільки Севастополь, опинившись в облозі, продовжував оборонятися.

Радянські військові полонені в Криму, листопад 1941 р.

Джерело: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/3/3d/01941_Sowjetische_Kriegsgefangene_auf_der_Krim_am_6._11.jpg/450px-01941_Sowjetische_Kriegsgefangene_auf_der_Krim_am_6._11.jpg.

Кинута радянська військова техніка під Керчу, 1942 р.

Джерело: http://topwar.ru/uploads/posts/2011-07/1311716195_krim1942-3.jpg.

Від кінця грудня 1941-го Червона армія намагалася вибити ворога з Криму, навіть змогла оволодіти Керченським півостровом. Але втратила його в травні 1942-го, коли німецька 11-а армія перейшла в наступ. Становище захисників Севастополя стало безнадійним. Командувач Чорноморського флоту й одночасно Севастопольського оборонного району віцеадмірал Пилип Октябрський з групою командирів і партійних керівників, усупереч морським традиціям, втекли на літаках і підводних човнах, кинувши близько 100 тис. радянських солдатів на поталу ворогові.

Берлін, на відміну від Москви, бачив Крим частиною України.

1 вересня 1942 року була проголошена генеральна округа «Крим», до складу якої увійшли власне Кримський півострів, а також Херсонська та Запорізька області. Генеральна округа охоплювала територію площею 52 тис. км² з населенням близько 2 млн. людей. Його адміністративним центром став Сімферополь. Своєю чергою, Кримський півострів ділився на 12 підокругів.

Генеральна округа «Крим» була складовою частиною райхскомісаріату «Україна» зі «столицею» в Рівному. До цього райхскомісаріату увійшли також генеральні округи «Волинь-Поділля», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Дніпропетровськ».

Населення Криму, залишене радянською владою напризволяще, було змушене самотійно шукати засобів здобування їжі в нових умовах.

Сімферополь, 1942 р.

Джерело: <https://regnum.ru/news/society/2934520.html>.

Певна частина людей вдалася до добровільної співпраці з окупаційним режимом. Одні — з ідейних міркувань, бо набридла попередня влада з її репресіями, примусовими колгоспами, комуністичною демагогією тощо, інші — заради шматка хлібу. А хтось намагався таким способом довести свою лояльність німцям через страх доносу, бо в радянські часи був працівником органів влади або під час війни його близький родич перебував у Червоній армії. Крім того, така сім'я діставала гарантію безпеки — її представників не могли розстріляти (крім випадків, коли їх викривали як підпільників або таких, що допомагають партизанам) чи примусово відправити на роботу до Німеччини.

Співпраця з окупаційним режимом у Криму мала інтернаціональний характер.

На території півострова з дозволу німецької влади зареєструвалася «Партия истинно-русских людей», відкрилися філії Національно-трудового союзу (політична організація російських емігрантів), організувалися татарські національні комітети, заснувався місцевий Український національний комітет, виникли національні комітети вірменів, греків, болгар.

Те саме — у сфері друкованих видань. Найтиражнішою газетою на півострові була російськомовна «Голос Крыма» — її наклад постійно збільшувався, сягнувши 80 тис. примірників. Виходив журнал «Современник». Чи не кожне велике місто мало свою газету, теж російською мовою («Фе-

Крим, 1942 рік.

Джерело: <https://image2.thematicnews.com/uploads/images/00/00/41/2016/01/27/971a4152d4.jpg>.

*Сімферополь, Пушкінський сквер на Фонтанній площі.
Напис на таблиці: «Єврей, повішений за неявку вчасно»*

одосийський вестник», «Евпаторийские известия», «Сакские известия» тощо). Кримськотатарською мовою друкували тижневик «Azat Kirim» («Вільний Крим») тиражем 15 тис. примірників.

З ініціативи окупантів виникли воєнізовані формування, до яких зголошувалися місцеві чоловіки та радянські військовополонені різного етнічного походження.

Наприклад, у Євпаторії заснувалася офіцерська школа РОА — Російської визвольної армії, очолюваної генералом Андрієм Власовим. По всьому Криму відкрилися пункти запису до РОА, а газета «Голос Крыма» постійно заохочувала до вступу. Почали працювати спеціальні комісії з набору добровольців до татарських загонів самооборони. З'явилися також татарські підрозділи допоміжної поліції.

Деякі зі згаданих формувань за наказом німців брали участь у каральних акціях — облавах і масових розстрілах євреїв і кримчаків (майже 40 тис. убитих), а також ромів (близько 1 тис. жертв).

Натомість далеко не всі мешканці Криму співпрацювали з окупаційним режимом. Перебування людей на окупованій території геть не означає, що вони обов'язково співпрацюють з новою владою або поділяють її ідеологію.

Сім'я кримських татар і солдат вермахту.

Джерело: <https://qph.fs.quoracdn.net/main-qimg-45d6b154a1d7eb51212a209779e1f011-c>.

Це підтверджує, приміром, історія мешканки Євпаторії Мінни Фішгойт, єврейської жінки, якій не вдалося евакуюватися з Криму восени 1941-го. Приречена стати жертвою Голокосту, вона, однак, залишилася живою, бо протягом багатьох місяців її, попри накази німців видавати євреїв, переховували — ризикуючи життям — українські, караїмські та російські родини в різних куточках півострова.

В окупованому Криму перебував підрозділ А-ІІ Південної похідної групи ОУН(б), керований Іваном Осадчуком. У листопаді 1941-го члени підрозділу прибули на півострів.

Спочатку їм щастило: троє оунівців зуміли легалізуватися в Джанкої (двоє вступили на роботу до міської управи, третій — до поліції). Вони організували з місцевих українців низку підпільних «революційних комітетів» у місті та селах Джанкойського району.

Натомість, коли Червона армія відбила Керченський півострів і збиралася наступати далі, гестапо та поліція почали суворо «закручувати гайки». У грудні 1941-го в Сімферополі ув'язнили Івана

Осадчука (відправили до Львова і розстріляли). У січні 1942-го в Євпаторії затримали Степана Теслю, який перейняв керівництво підпіллям, та Григорія Вольчака — їм вдалося втекти, але роботу в цьому місті довелося згорнути. У лютому 1942-го арештували і розстріляли джанкойських оунівців.

Відтак група Теслі змінила тактику: вирішили діяти під прикриттям легальних структур. Тож зареєстрували Капелу бандуристів, на базі якої згодом постав Український музично-драматичний театр ім. Т. Шевченка. Колектив давав вистави в різних містах півострова, що дозволяло встановлювати зв'язки з місцевими українцями.

Крім того, заснували споживчий кооператив «Український консум» і «Бюро допомоги українцям». Вдалося навіть відкрити кілька початкових і середніх українських шкіл, а також одержувати літературу з континентальної України, бо в Криму з українськими книжками ще з довоєнних часів було суцужно.

У лютому 1943-го німці, програвши вирішальну Сталінградську битву і втративши стратегічну ініціативу на театрі бойових дій, розгорнули чергову хвилю репресій на окупованих територіях, зокрема в Криму майже повністю розгромили українське підпілля. А за пів року, коли Червона армія оточила півострів з боку Керчі та Перекопу, закрили Український комітет і театр.

8 квітня 1944-го Червона армія розпочала Кримську операцію. За п'ять тижнів — 12 травня — на півострові відновилася радянська влада.

Завдання учням, пов'язані з текстом есе «Крим у часи окупації»

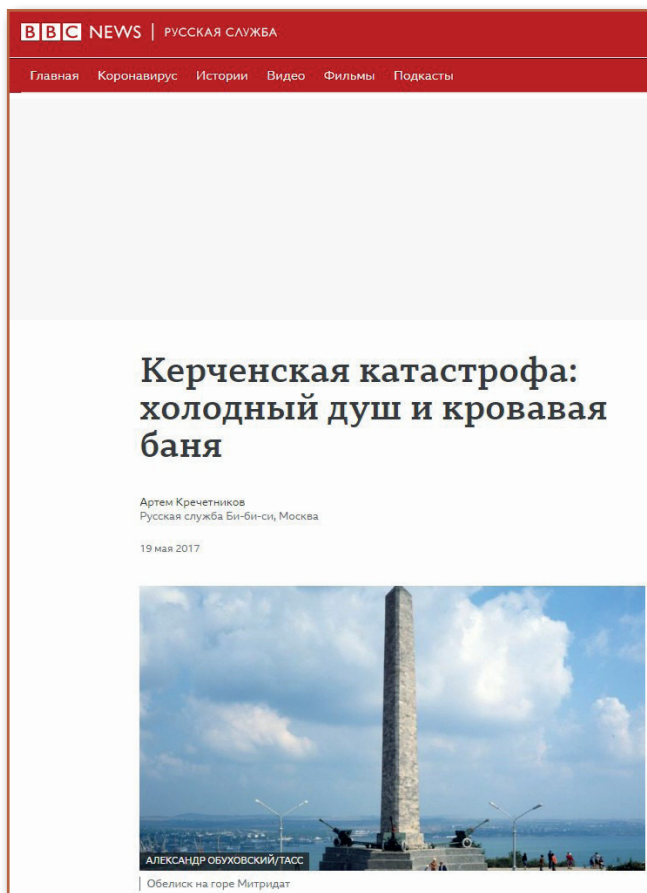
1. Які причини відступу Червоної армії з Криму в 1941, 1942 роках? Знайдіть підтвердження вашої думки в тексті есе.
2. Які друковані видання і чому вони з'явилися у період окупації Криму нацистськими військами та їхніми союзниками.
3. Як вела свою діяльність ОУН (б) на території Криму?

Робота з джерелами інформації

1. Розгляньте фото. Чим, на ашу думку, викликана така кількість полонених? Чи існує зв'язок між цим зображенням і скриншотом із сайту Бі-Бі-Сі? Який меседж заголовка статті?

Військовополонені під Севастополем влітку 1941 р.

Джерело: <https://www.bbc.com/russian/features-39900710>.

2. Розгляньте фото внизу. Чи постановне воно? Чим, на вашу думку, викликана така поведінка жителів Севастополя? Чи можна вважати таке фото пропагандистським?

Німецькі солдати роздають їжу жителям Севастополя, липень 1942 року.

Джерело: <https://vidar-writing.medium.com/10-deadly-sieges-3e8eb88196f3>.

3. Нижче перед вами схожі зображення. Але на цих зображеннях є написи.
- а) Що їх об'єднує і чим вони відрізняються?
  - б) З'ясуйте, які два зображення з чотирьох — фейки?
  - в) Чому ці фейкові фотографії не зображення кримських татар під час Другої світової війни? Врахуйте при цьому адреси сайтів, на яких розміщені ці зображення.

<https://arctus.livejournal.com/908737.html>.

<https://obrmos.ru/news/nt/news nt tatar.html?cmtx sort=3>.

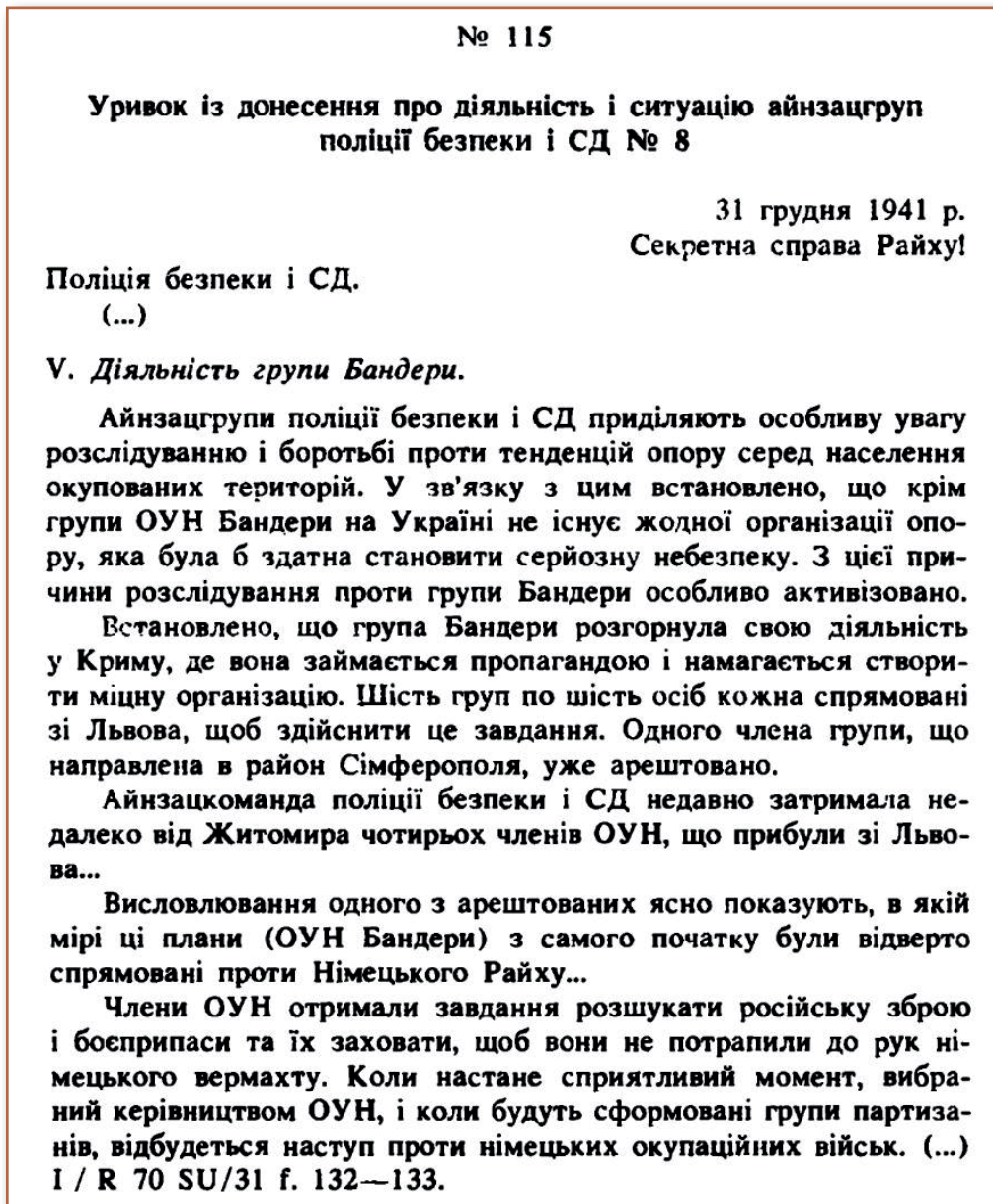

Джерело: [https://uk.wikipedia.org/wiki/13-та_гірська_дивізія_СС_«Ханджар»_\(1-ша_хорватська\)/media/Файл:Bundesarchiv_Bild_146-1973-116-11,_Waffen-SS,_13._Gebirgs-Div._»Handschar».jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/13-та_гірська_дивізія_СС_«Ханджар»_(1-ша_хорватська)/media/Файл:Bundesarchiv_Bild_146-1973-116-11,_Waffen-SS,_13._Gebirgs-Div._»Handschar».jpg).

https://hr.wikipedia.org/wiki/13._SS_oru%C5%BEana_gorska_divizija_%22Handschar%22#/media/Datoteka:Bundesarchiv_Bild_146-1973-116-11,_Waffen-SS,_13._Gebirgs-Div._%22Handschar%22.jpg.

4. Які висновки можна зробити з уривка документа?

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Діяльність_ОУН_та_УПА_в_Криму#/media/Файл:Документ_про_ОУН_в_Криму.JPG.

5. Прочитайте спогади. Придумайте для тексту заголовок. Кому, на вашу думку, цікава наведена тут інформація?

СПОГАДИ

записані Валентиною Потаповою, громадською діячкою і експертом з медіаосвіти, яка народилася і до 2014 року жила в м. Ялта

Бабуся не дуже любила розповідати про події 1941 року та початок війни, але коли ми (онуки) питали про діда (Сігітова Василя Івановича 1903 р.н.) вона згадувала дуже цікаву історію. Її чоловікові Сігітову Василю Івановичу 1941 року було вже 38 років і тому він не відразу піднав під суцільну мобілізацію. Ба більше, мобілізація в Криму почалася лише 10 серпня 1941 року і формування чотирьох кримських дивізій відбувалося безпосередньо в Криму. Дідуся лише восени мобілізували та він перебував у місті Джанкої на збірному пункті. Наступ німецьких військових частин був дуже швидкий, уже 31 жовтня 1941 року німецькі війська захопили місто, 1 листопада вони окупували весь район. На збірному пункті опинилися люди, зокрема мій дідусь, яким ще не встигли

дати військову форму та зброю. Педантичні німці не знали, що з ними робити, бо, за Гаазькою конвенцією, їх не могли вважати військовополоненими, бо не були у формі та зі зброєю, а, з іншого боку, вони були взяті в полон, як люди, що «готувалися до війни». Тому до розв'язання цього питання їх усе ж розмістили на території концентраційних таборів (у школах і на території бавовноочисного (колишнього консервного) заводу). Охорона таборів була доручена військовим румунської армії. Те, що дід перебуває в таборі, хтось розповів бабусі, тоді вона пішла до Джанкоя, добре що відстань була невелика — всього 7 км, та знайшла діда на території консервного заводу просто неба. Умови перебування в таборі були жахливі, людям не було що їсти та пити, ба більше, у концтаборі спалахнули інфекційні хвороби. Бабусі вдалося поспілкуватися зі своїм чоловіком і вони «розробили» план звільнення. На наступний день бабуся принесла дідові гарячої каші, яку дід приклав до руки, щоб був сильний опік. Далі, коли опік почав гноїтися, дід показав його охоронцям і сказав, що це якась інфекція. А бабуся звернулася до коменданта концтабору та сказала, що не варто, щоб чоловік, у якого чотири дитини, «байдикував у таборі», коли дома город не обробляється та справи по господарству не робляться. Це дуже дивно, але дідуся відпустили. Важко тепер сказати чому? Злякалися поширення «інфекції», чи пожаліли жіночку, чи на той час уже не вистачало робочих рук у радгоспі для забезпечення німецької армії харчами? Але ось така історія була з нашою родиною.

(Зі спогадів бабусі Сігітової (Харламової) Марії Петрівни (1903 р.н.), яка на час окупації Криму проживала з родиною в селі Красногвардійського району за 7 км. від Джанкоя (Кримська АРСР, Тельманський р-н) з чоловіком та чотирма дітьми).

Сігітов Василь Іванович, був «призваний» 20.04.1944, брав участь у звільненні Севастополя, за штурм Сапун-гори нагороджено орденом Слави III ступеня, загинув 24.01.1945 у Латвії.

Розділ 2

ДЕПОРТАЦІЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР

Цей матеріал можна використати:

- у шкільному курсі з **історії України в 10 кл.** (розділ 6 навчальної програми «Україна в роки Другої світової війни»: Депортація кримських татар та інших народів Криму);
- в інтегрованій навчальній програмі з історії в 10 кл. **«Історія: Україна і світ»** (розділ 6, «Друга світова війна: перебіг і результати»: Депортація з Південної України і Криму татар, німців, болгар, греків і вірменів. Злочини проти людства);
- в інтегрованому курсі в 10 кл. **«Громадянська освіта»** (розділ 3, «Людина в соціокультурному просторі»: Стереотипи та упередження. Дискримінація. Конфлікти; розділ 5, «Світ інформації та масмедіа»: Маніпулятивний вплив медіа. Критичне сприйняття та протидія маніпуляціям мас-медіа); у практичному занятті, присвяченому аналізу медіатексту;
- при виконанні практичної роботи з дослідження документів та матеріалів про війну, навчального проєкту, зокрема «Воєнне повсякдення: люди і долі».

Ще до початку Кримської операції в Кремлі визначили майбутню долю мешканців півострова. Зокрема, 2 квітня 1944 року Державний комітет оборони, очолюваний Сталіним, ухвалив постанову № 5943сс про виселення кримських татар до Узбекистану.

Джерело: <http://prosvit.in.ua/history/the-right-home-crimea-1944.html>.

Отже, Червона армія лише готувалася відвойовувати Крим, а питання про депортацію вже було розв'язане. Чому? А тому, що радянській владі знадобилося знайти винних у здачі півострова 1941 року, в нездатності повернути його 1942-го, у провалі партизанського руху в Криму тощо. Реальною причиною цих невдач були тактичні помилки й прорахунки самого Сталіна як верховного головнокомандувача, проте винуватцями призначили населення окупованого півострова.

Кримським татарам закинули співпрацю з окупаційним режимом, дезертирство з лав Червоної армії, зраду, боротьбу проти партизанських загонів і навіть підготування до відторгнення Криму від СРСР (хоча від осені 1941-го він уже був відірваний від Радянського Союзу внаслідок відступу Червоної армії).

Звернімося, однак, до статистики. Тільки 10 % кримських татар тим чи іншим способом брали участь у боротьбі проти радянських партизанів, а також перебували в складі військових або поліційних підрозділів. Відомо, що частина цих людей зголосилася на співпрацю не добровільно. У будь-якому разі, до відповідальності варто було притягти конкретних осіб, проте звинувачення висунули всьому кримськотатарському народові.

А щодо дезертирства і зради... Під час війни в лавах Червоної армії воювали понад 2300 офіцерів кримськотатарської національності. А ще — близько 30 тис. рядових і сержантів. Шість представників цього народу — старшина Узеїр Абдураманов, полковник Фетіслям Абілов, підполковник Абдураїм Решидов, солдат Сеїтнафе Сеїтвелієв, капітан Абдель Тейфук, сержант Сеїт-Ібраїм Мусаєв — за проявлену мужність здобули звання Героя Радянського Союзу (найвища державна нагорода тих часів). Натомість гвардії полковник Рефат Османов, якому теж присвоїли це звання, відмовився одержувати «Золоту Зірку» Героя, дізнавшись, що його сім'ю депортували до Середньої Азії. Ще двоє — Джевдет Дерменджі та Нурі Джелілов — були представлені командуванням до цього звання, але в Кремлі їхні документи завернули.

А найвідомішим кримським татариним на тій війні став підполковник Амет-Хан Султан, якого двічі (!) нагородили «Золотою Зіркою» Героя Радянського Союзу. Він, до речі, слугував прототипом головного героя українського художнього фільму «Хайтарма» (реж. Ахтем Сеїтаблаєв, 2013 р.).

Амет-Хан Султан (1920–1971)

Звісно, хтось з кримських татар міг потрапити до німецького полону або утекти з війська додому, особливо коли Червона армія 1941-го залишала півострів — такі випадки, до речі, траплялися серед людей різних національностей, — але карати за це всіх?..

Отже, 8 квітня 1944 року Червона армія, як уже зазначено, атакувала Крим.

На територіях півострова, що поверталися під контроль СРСР, одразу «фільтрували» чоловіків призовного віку — всіх, хто не співпрацював з окупаційним режимом, забирали до Червоної армії. Станом на кінець квітня призвали 6941 кримського татарина, у перші тижні травня — ще близько 4000. Вони потрапили переважно до «стройбатів» (військових будівельних батальйонів).

Натомість тих, хто не співпрацював з окупаційним режимом — це майже 6000 осіб — держбезпека ув'язнила як «антирадянський елемент». Такими, згідно з тогочасними документами з грифом «цілком таємно», вважали «агентів німецької розвідки», «членів мусульманських комітетів», «карателів», «зрадників Батьківщини», «добровольців», «зрадників і посіпак», «старшин і старост», «поліцаїв», «пропагандистів», «перекладачів», «інших».

Зрозуміло, що представники майже всіх згаданих категорій, крім хіба що «перекладачів» та «інших», — чоловіки. Отже, у кримськотатарських хатах після мобілізації та арештів залишилися тільки жінки, діти й літні люди. Це важлива обставина, адже саме вони (а не «зрадники-дезертири») потрапили під депортацію, детальний план якої остаточно затвердили в Москві 13 квітня. Того дня наркоми внутрішніх справ і держбезпеки — Лаврентій Берія та Всеволод Меркулов — підписали спільний наказ №00419/00137 «О мероприятиях по очистке территории Крымской АССР от немецко-фашистских захватчиков».

У таких вагонах депортували з Криму.

Джерело: <https://prm.ua/wp-content/uploads/2020/05/Vagon-teplushka.jpg>.

Щоб передчасно не розголошувати підлеглим справжні наміри, у наказі поставили завдання очистити Крим «від агентів шпигунських резидентур німецьких та румунських розвідувальних органів» — одразу й не здогадаєшся, про що йдеться.

Територію півострова попередньо розділили на сім оперативних секторів. Командувати ними призначили двох генералів і трьох комісарів держбезпеки (відповідає військовому званню генерала), а також полковника і підполковника держбезпеки.

Для проведення депортації вирішили перекинути до Криму 20 тис. вояків внутрішніх військ НКВД, три мотострілецькі полки з Москви, стрілецькі полки з Кутаїсі та Нальчика, стрілецький батальйон з окремою снайперською ротою з Єревана, два стрілецькі батальйони з Ростова, два мотострілецькі полки з Баку. А також два стрілецькі батальйони Українського округу внутрішніх військ.

1 травня у частинах НКВД, призначених виконавцями депортації, почалася активна робота з особовим складом. Людей переконували, що кримські татари — дезертири, зрадники, учасники бандформувань тощо. Ідейна обробка розтяглася на шість днів. А наприкінці оголосили таємний наказ вирушати до Криму, щоб звільнити півострів від «фашистських посіпак».

Уже 7 травня — ще тривають останні бої за Крим — почалося перекидання військ НКВД на півострів і розміщення їх по гарнізонах. Це тривало чотири дні. Для місцевого населення приготували легенду. Мовляв, підрозділи після важких боїв прибули на відпочинок і поповнення, а також для тренувань у горах, адже невдовзі їм доведеться бити німців у Карпатах.

10 травня Берія надіслав Сталінові проект рішення Державного комітету оборони щодо виселення всіх кримських татар (за його припущеннями, 140–160 тис. людей). «Вважаємо за доцільне, — написав, — розселити кримських татар як спецпоселенців у районах Узбецької РСР для використання на роботах як у сільському господарстві — колгоспах, радгоспах, так і в промисловості й на будівництві». Запропонував розпочати операцію 20 чи 21 травня, а завершити до 1 червня.

Наступного дня Сталін поставив підпис під постановою № 5859сс «О кримских татарах». Цей, безумовно, злочинний документ наказував «усіх татар виселити з території Криму», затвердив терміни початку і завершення операції (20 травня — 1 червня). Передбачалося, що кожна сім'я

зможе взяти з собою інвентар, посуд, продовольство кількістю до 500 кг. НКВД одержав з резервного фонду уряду 30 млн рублів на проведення депортації.

Тим часом підрозділи внутрішніх військ, які прибули до Криму нібито «на відпочинок», ретельно вивчали місцевість, наявність прихованих підходів до населених пунктів, стежки в горах, визначали маршрути вивезення людей вантажівками на вокзал або залізничну станцію. «Закріплювали» за взводами і ротами певні вулиці, квартали, будинки.

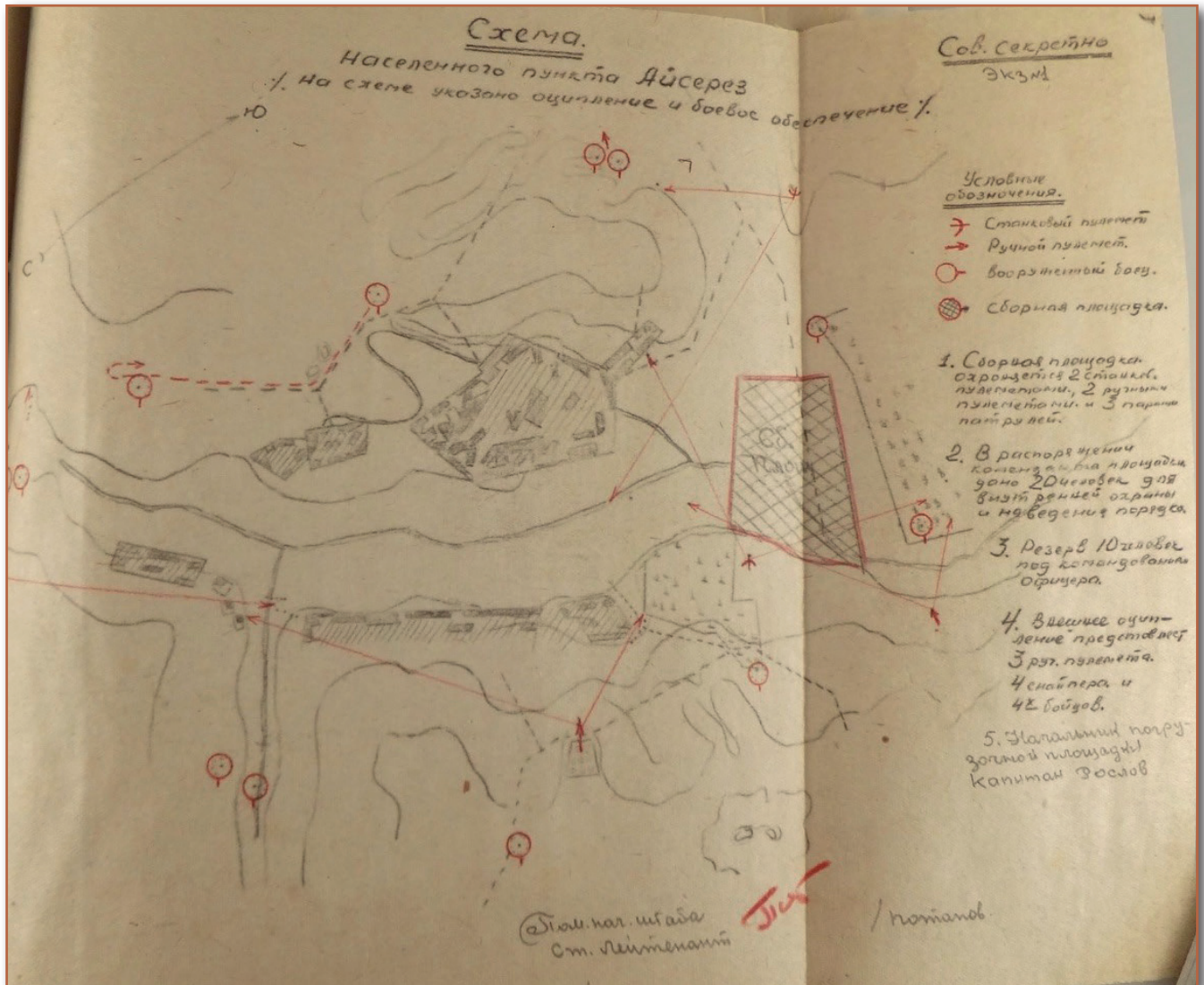

Схема села Ай-Серез, батьківщини Рената Чубарова, Голова Меджлісу кримськотатарського народу

12 травня Крим повністю повернувся під контроль СРСР. А за кілька днів, 16 чи 17 травня, несподівано надійшов новий наказ Берії — починати в четвер 18-го на світанку, а завершити 20-го. Головна умова — несподіваність. Збирання речей мало бути максимально коротким, тому замість 500 кг на сім'ю дозволили брати 20 кг на людину.

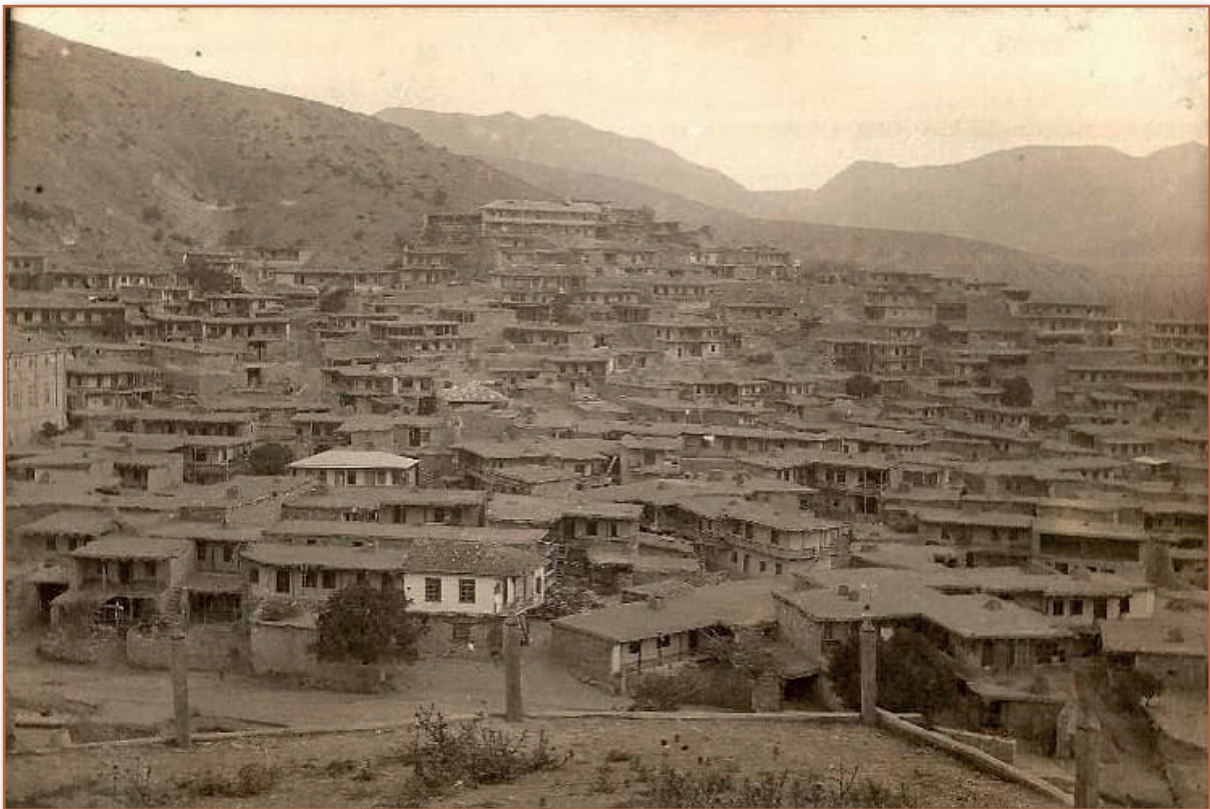
Протягом 18 травня на залізничні станції доставили 90 тис. осіб. Станом на кінець 19 травня кількість депортованих («спецконтингенту» мовою НКВД) збільшилася до 165 515 осіб. 20 травня о 16.00 все було закінчене.

Рустем Емінов. «Поїзд смерті 1».

Джерело: <https://avdet.org/2017/05/18/20-kartin-rustema-eminova-o-deportatsii-krymskih-tatar/>.

За даними НКВД, вивезли 67 ешелонами 180 014 людей. Якщо додати кількість мобілізованих до армії напередодні депортації, то виходить, що з Криму видалили понад 191 тис. кримських татар.

Спорожніле кримськотатарське село Ускют в 1945 р.

Звіти в Кремль переконують, ніби операцію провели «на високому рівні дисципліни й організованості оперпрацівників» і «пригод під час операції не було». Справді? Наприклад, з «Підсумкової доповіді» керівників Судацької оперативної дільниці вимальовується інша картина. Капітан Таманін, начальник автоколоні, яка везла депортованих на залізничну станцію, «самовільно допустив у нічний час простій машин за 1,5 км від селища Кутлака, де окремі водії цієї колони займалися мародерством і більшість пиячила. На вжиті проти них заходи з боку оперпрацівників і військових підрозділів відповідали опором, а шофер Корнійчук стріляв бойовими патронами по наших бійцях». Подібних епізодів було чимало...

Завдання учням пов'язані з текстом есе «Депортація кримських татар»

1. Чи збігаються реальні причини депортації з написаними в офіційній постанові Державного комітету оборони.
2. Як в есе охарактеризована діяльність радянських каральних органів з підготування депортації кримських татар?
3. Які особливості проведення операції з депортації кримських татар у травні 1944 року?
4. Яке ваше ставлення до подій висвітлених в есе?

Робота з джерелами інформації

1. Які висновки дозволяє зробити ця інфографіка? Сформулюйте не менше ніж 5 висновків.

2. Кримський обласний комітет ВКП (б) в листопаді 1942 року ухвалив постанову «Про помилки, які були допущені в оцінюванні ставлення кримських татар до партизанів, про заходи щодо ліквідації цих помилок і посилення роботи серед татарського населення», у якій зазначено, що «Аналіз фактів, доповіді командирів і комісарів партизанських загонів, перевірка, проведена на місці, свідчать про те, що твердження про вороже ставлення більшості татар Криму до партизанів, а також те, що більшість татар перейшла на службу до ворога, — неправильні, необґрунтовані й політично шкідливі твердження».

Джерело: <https://military.wikireading.ru/27268>.

Чому ж Сталін ухвалив рішення про депортацію кримських татар як ворогів?

3. Яка основна ідея картини Рустема Емінова «Поїзд смерті 2»?

Джерело: <https://avdet.org/wp-content/uploads/2017/05/7.Poezd-smerti2.-1997-g.-r.92h140-h.m.-1024x743.jpg>.

4. Як ви вважаєте, чому фільм про депортацію кримських татар називається на назвою народного танцю «Хайтарма» (повернення)? Чи дає постер фільму та кадри визначити основний меседж фільму?

<https://www.youtube.com/watch?v=GZv1yGRia1c>.

5. Висловіть своє ставлення до історії [Сафіназ Алієвої](#) з Криму, яку вона розповіла у фейсбуці 5 квітня 2021 р.

сафиназ алиева
5 апреля · 🌐

Селям алейкум! Хочу рассказать о том, как учительница в нашей школе занимается разжиганием межнациональной розни. Вся наша семья возмущена произошедшим, и мы не собираемся оставлять это в таком положении. Обращаемся к общественности и планируем обратиться в соответствующие инстанции, чтобы максимально придать это огласке.

Моя дочь Самира Алиева учится в средней школе села Дачное (Таракъташ) Судакского района в 4 классе. Какое-то время назад всем ученикам класса классный руководитель и она же учительница по литературе Руденко Елена Алексеевна дала задание подготовить рассказ о своих дедушках и бабушках, которые прошли вторую Мировую войну.

Сегодня, 5 апреля 2021 года, моя дочь рассказала свою историю про нашего дедушки, которую приготовила в качестве домашнего задания. Она объясняла одноклассникам и учителю, что её прадедушка воевал на фронте, получил очень серьёзное ранение и вернулся домой. После возвращения так произошло, что весь народ был депортирован и вместе со всем народом были также высланы из Крыма наши дедушка и бабушка.

Дедушка в депортации прожил недолго - всего лишь год и умер. А бабушка осталась с пятью детьми на руках. Она одна их подняла, отучила, воспитала. Дочь вкратце написала до скольки лет бабушка дожила, сколько внуков, правнуков и праправнуков увидела и таким образом завершила свой рассказ.

Во время её рассказа учительница остановила и сказала: «Сейчас пусть Самира закончит, и я вам расскажу из-за чего крымских татар выслали». Как только моя дочь закончила свой рассказ, учительница, обращаясь ко всему классу, где 9 крымскотатарских детей учится и 7 учеников славянской национальности, обратилась к детям со следующим комментарием.

«Я вам сейчас расскажу почему крымских татар выслали. Их выслали потому, что они были предателями, а их предательство заключалось в том, что они помогали немцам, оккупантам захватить Крым», - заявила всему классу учительница.

Соответственно, моя дочь буквально сразу почувствовала осуждающие взгляды своих одноклассников – не крымских татар. Тоже самое я узнала от одного из родителей нашего класса, который позвонил моему мужу. Их дочь пришла заплаканная. Наши дети получили травму психологическую и моральную. Все родители в нашем классе возмущены. Мы требуем привлечь учителя к ответственности за подобные действия, а министерство образования Крыма дать действиям педагога соответствующую оценку.

<https://www.facebook.com/safinaz.alieva/posts/3811807952238378>.

6. Прочитайте пост у соціальной мережі Фейсбук. Створіть уявний профіль людини, яка його розмістила.

Село Ай-Серез (перейменовано після депортації кримських татар в Межиріччя) розташоване в глибині невисоких кримських гір недалеко від селища Капсихор (нині Морське) Судакського регіону.

У травні 1944 року, за тиждень до депортації, в Ай-Серезі, як і по всьому Криму, був проведений перепис кримських татар. Тоді люди вже відчували щось загрозливе, але їх заспокоювали тим, що, мовляв, буде надаватися допомога найбільш постраждалим в роки фашистської окупації Криму.

Ай-Серез до депортації 18 травня 1944 був абсолютно моноетнічним селом, в ньому фактично проживало 1628 осіб. Це без тих, хто був в 1941 році призваний до лав Червоної Армії, а також вибули за роки фашистської окупації.

В цьому селі народилися мої найрідні люди — і мама, і батько..., там поховані всі мої прадіди з давних часів...

Я розмістив цей пост в перші хвилини 18 травня 2020 року, думаючи про те, який жах відчували мої родичі 76-років тому, коли в дім кожного з них увірвалися озброєні червоноармійці в супроводі офіцерів НКВС.

Опиратися було нікому — одні старики, жінки і діти. Та й продумано карателями було все до дрібниці: подивіться, як з вечора вони оточили село, виставили кулемети, розставили снайперів, автоматників ...

***

Дякую історику Gulnara Bekirova за надані оригінальні архівні документи, знайдені нею в російських архівах під час «відлиги», розпочатої в правління Єльцина

П Л А Н
РАСПРЕДЕЛЕНИЯ СИЛ И СРЕДСТВ ПО СУДАКСКОМУ ОПЕРАТИВНОМУ УЧАСТКУ
КАРТА 200.000

Наименование населенных пунктов гарнизона	Коды: 1974, 1227	Выделенное место: 40, 25	Потребное количество воинов: 129, 95	Выделяемые средства связи: Радио - телефон, радио и посыльные, через Капсир, тоже	От каких подразделений выделяются личная состав и фактическое наличие бойковой сил.	ОТВЕТСТВЕННЫЕ ЛИЦА ГАРНИЗОНА.
С У Д А К	1974, 1227	40, 25	129, 95	Радио - телефон, радио и посыльные, через Капсир, тоже	Батальон 40 СИ ВВ НКВД	Начальник гарнизона ст. лейтенант Г/б тов. КОРОТКО, зам. нач. гарн. по войскам ст. лейтенант БАЛАШОВ
М. ШЕЛЕН	782	15	57	Радио и посыльные, через Капсир, тоже	Батальон 40 СИ ВВ НКВД	Начальник гарнизона ст. лейтенант Г/б тов. КОРОТКО, зам. нач. гарн. по войскам ст. лейтенант СИРЕНКО
М. ВОРОН	973	20	78	Радио и посыльные	Рота ИТР от 1 СБ	Нач. гарнизона ст. лейтенант Г/б тов. КОРОТКО, зам. нач. гарн. по войскам ст. лейтенант КОРОТКО
М. АН С Е Р Е З	1628	34	157	Радио и посыльные	Батарея 76 и 45 мм. пушек и прикомандированные	Начальник гарнизона капитан Г/б тов. МЕЛЬНИКОВ, зам. по войскам ст. лейтенант МЕЛЬНИКОВ, старший лейтенант НЕВДА
М. КА П С И Х О Р	1768	36	128	Радио телефон.	3 СР, мин. рота 1 СБ, два вев. 2 СР.	Начальник гарнизона мл. лейтенант Г/б тов. КИРИЛЛОВ, зам. нач. гарнизона по войскам ст. л-нт БИЛЮКОВ, зам. по п/части майор ДАНИЛОВ
М. КУ Т Л А К	1479	32	110	Радио телефон	Путь, рота 2СБ, мин. рота 2 СБ, вев. ЛТО, 2 СБ пограничники.	Начальник гарнизона тов. КАЛАЧИЛОВ, зам. нач. гарн. по войскам ст. лейтенант тов. АФАТЬ, зам. по п/части капитан - ТЕМНИКОВ
М. С У Д А К	780	23	90	Радио телефон	4 СР, пограничники.	Начальник гарнизона майор МАЛЫШЕВ, зам. нач. гарн. по войскам капитан тов. ПАИДАРОВ, зам. нач. гарн. лейтенант ВЕЗРОДЕН
М. М. ТА РА К Т А Ш	1135	22	78	Телефон	Рота авт. муз. взвод.	Нач. гарнизона л-нт Г/б тов. ЧИСТЯКОВ, зам. нач. гарнизона по войскам лейтенант КЕНЬЕРСКИЙ
М. В. ТА РА К Т А Ш	1114	23	87	Телефон через М. Таракташ	Взв. разведки, взв. сапер, пограничники.	Начальник гарнизона майор Г/б тов. ГЛУШКО, зам. нач. гарнизона по войскам мл. л-нт ЗИМОН
М. С У У К С У	309	9	29	Телефон	Пограничники.	Начальник гарнизона капитан Г/б тов. ШИШОВ, зам. нач. гарн. по войскам ст. л-нт ЗУЕВ
М. Т У К Л У К	670	16	45	Посыльные от штаба	5 стрелковая рота	Нач. гарнизона ст. лейтенант Г/б тов. МОРОВ, зам. нач. гарн. по войскам лейтенант СОТЕНКО
М. К О З Н	884	17	57	Посыльные от штаба	6 стрелковая рота рота связи.	Начальник гарнизона ст. л-нт Г/б тов. ЗИМОН, зам. нач. гарн. по войскам л-нт тов. ЗИМОН
М. О Л Ь Е З Ы	181	5	30	Телефон и радио	Пограничники	Начальник гарнизона капитан - АКИМОВ, зам. нач. гарнизона по войскам ст. лейтенант РИЖОВ
М. РЕЗЕРВ - СУДАК	-	-	27	-	Пограничники	Капитан ПАКИН-БОРОДА.
М. ШТАБ РУКОВОДСТВА УЧАСТКА СУДАК.	-	-	89	Радио, телефон, деж. автомаш. посыльные	Командование полка, штаб и службы полка, Р/связи, командантский взвод.	-
И Т О Г О :		14704	317	1286		

Розділ 3

ДЕПОРТАЦІЯ

ІНШИХ НАРОДІВ КРИМУ

Цей матеріал можна використати :

- у шкільному курсі з **історії України у 10 класі** (розділ 6 навчальної програми «Україна в роки Другої світової війни»; Депортація кримських татар та інших народів Криму);
- в інтегрованій навчальній програмі з історії для 10 класу **«Історія: Україна і світ»** (розділ 6 «Друга світова війна: перебіг і результат»: Депортація з Південної України і Криму татар, німців, болгар, греків і вірмен. Злочини проти людства);
- в інтегрованому курсі для 10 класу **«Громадянська освіта»** (розділ 3 «Людина в соціокультурному просторі»: Стереотипи та упередження. Дискримінація. Конфлікти. Розділ 5 «Світ інформації та мас-медіа»: «Маніпулятивний вплив медіа», «Критичне сприйняття та протидія маніпуляціям мас-медіа», практичного заняття присвяченого аналізу медіатексту);
- при виконанні практичної роботи з дослідження документів та матеріалів про війну, «Вирвані з коренем. Депортації українців у 1944–1951 рр.: причини, етапи, наслідки (дослідження тематичних документів)», навчального проекту, зокрема, «Воєнне повсякдення: люди і долі»

А все ж таки, навіщо Сталінові знадобилося виганяти з Криму абсолютно всіх кримських татар? На перший погляд, депортація стала жорстокою «помстою» за нелояльність до червоної влади в часи окупації.

Але то тільки на перший погляд. Насправді причини глибші.

Комуністичний диктатор переслідував дві мети — прагматичну й амбітну.

Прагматична: перетворити півострів, ключовий плацдарм для контролю над Чорним морем і стратегічно важливий шлях до Середземного моря протоками Босфор і Дарданелли, на стовідсотково російський — за складом населення і мовою. Тобто надійний всіма сторонами і — найважливіше! — позбавлений симпатій до Туреччини.

(Довідка. За переписом 1959 року в Криму мешкали 1 201 500 людей — майже стільки, скільки до війни з Німеччиною. Але тепер росіяни становили вже 71,4 %, українці — 22,3 %, кримські татари — 0 %. Порівняйте зі складом населення 1939 року.)

Амбітна мета: довершити історичну справу, розпочату імператрицею Катериною II наприкінці XVIII століття — вона, мовляв, «приєднала» Крим до Росії, а він остаточно утворить з нього північну російську територію.

Річ у тім, що одночасно з планами депортації кримських татар Кремль розробляв заходи з вигнання з півострова й інших народів. Енкаведисти відразу збирали відомості про кількість та місця проживання «спецконтингенту, що підлягав переселенню» за такими-от графами: «татари», «німці», «угорці», «румуни», «австріяки». У подальшому цей список розширили. Наприклад, станом на 15 червня 1944-го (тобто за три доби до початку виселення кримських татар) «Сведения о количестве спецконтингента» вже містили, крім згаданих, додаткові графи: «казанські татари», «молдавани», «цигани», «грузини», «поляки», «турки», «чехи», «французи», «араби», «лезгини».

Депортація кримських татар справила гнітюче враження на представників інших національностей. Люди відчували, що почалася тотальна зачистка півострова — слід чекати продовження. І невідомо, хто наступний.

«Агентура фіксує, що частина населення м. Карасубазара вірменської і болгарської національностей активно готуються до переселення, продають речі й харчі, — доповів у Москву 30 травня генерал НКВД Іван Шередега, начальник Сімферопольського оперативного сектору. — Учитель Шаранець (грек за національністю), висловивши ряд наклепницьких випадів на адресу Червоної армії, торкаючись переселення татар, заявив: “Можуть виселити і греків з Криму”».

Той же генерал за кілька днів повідомив: «Лікар Зуйської лікарні Тер-Карапетян (вірмен), який був присутній на доповіді про міжнародне становище, після закінчення її запитав доповідача, чи правдиві розмови населення про те, що незабаром виселятимуть вірменів, отримав негативну відповідь».

Він же, 10 червня: «Голова колгоспу “Кримчак” Дубогризов заявив, що 5 червня 1944 р., будучи на призовному пункті в м. Джанкої, чув заяву співробітниці військкомату групі призовників болгарської, вірменської та грецької національностей, що вас в армію не візьмуть, а відправлять в інше місце».

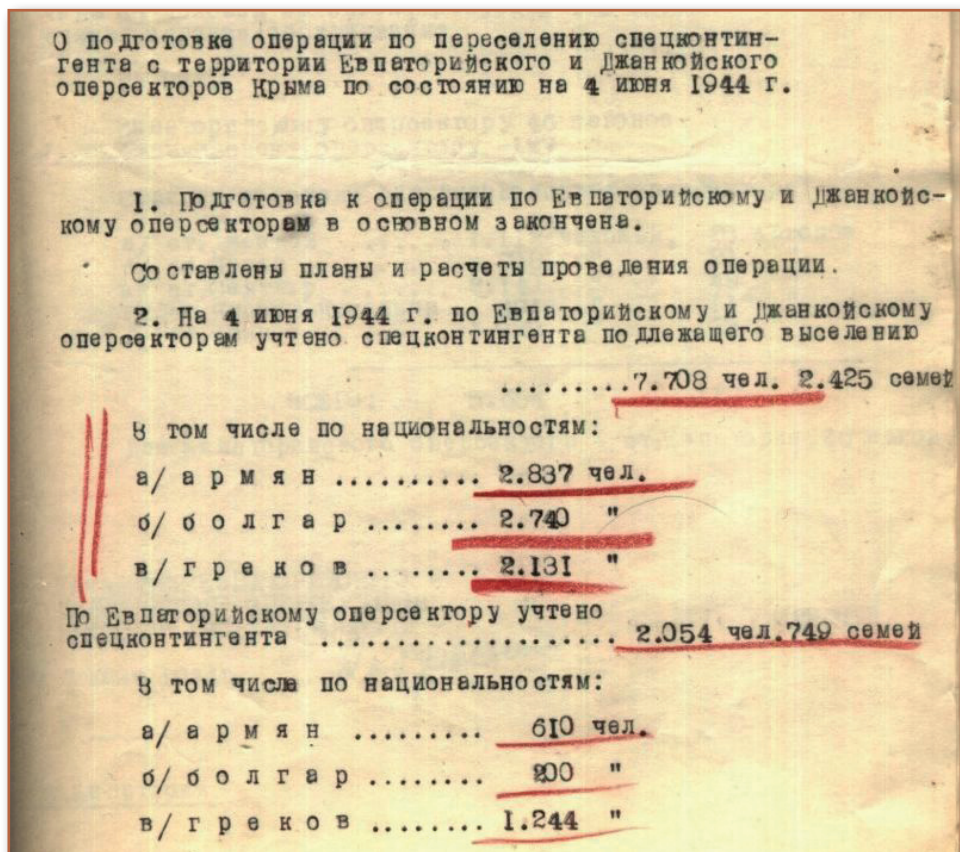
Насправді чутки були правдою.

Ще 29 травня Москва вирішила продовжити депортації. Того дня Берія написав Сталінові листа про доцільність виселення з Криму всіх болгар, греків та вірменів. Свою пропозицію обґрунтував так:

- кримські болгари брали участь у заготовленні хліба та продуктів для німецької армії, допомагали німцям виявляти червоноармійців, служили в болгарських загонах поліції,
- кримські греки користувалися сприянням окупантів у торгівлі й транспортуванні товарів,
- кримські вірмени організували кілька релігійних громад, які також «займалися організацією серед вірменів торгівлі та дрібної промисловості», а утворені вірменські національні комітети пропагували незалежну Вірменію.

Такого стибу «підстави» для тотальної депортації зайвий раз підтверджують, що справжньою метою Кремля була саме «зачистка» території для майбутнього заселення росіянами.

2 червня 1944 року Сталін підписав постанову Державного комітету оборони № 5984сс про виселення 37 тис. болгар, греків і вірменів до Казахстану й Росії.

Джерело: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-russian-48320663>.

Але й цього Москві здалося замало.

15 червня Берія наполіг на депортації мешканців Криму, які були турецькими, грецькими та іранськими підданими. Як обґрунтував? Та взагалі ніяк! «НКВД СРСР вважає небажаним їх залишати в Криму» — от і все.

Але Сталін і не потребував обґрунтування. 24 червня поставив підпис під постановою №6100сс, наказавши переселити цих людей до Узбекистану «на період війни» (насправді вони ніколи не повернуться на півострів).

Другу і третю депортації НКВД провів 27 і 28 червня: 17 ешелонами вивезли 41 854 особи.

Слід зауважити, що депортації очікували й росіяни, які мешкали в Криму.

Наприклад, молодший лейтенант держбезпеки Бичко в рапорті повідомив, що 27 травня в с. Мазанці Зуйського району колгоспниця Валентина Єрохіна так відповіла на запитання про стан

справ: «Тепер у нашому селі ходять чутки, що всіх виселятимуть туди ж, куди татар, за те, що наше село не зруйнували німці, бо ми, нібито, допомагали їм. Війська Червоної армії тому й не йдуть з нашого села, що вони призначені для виселення. У кожному будинку в нас готуються — сушать сухарі, виробляють самогонку і щодня пиячать».

Але кримські росіяни даремно хвилювалися — ніхто їм не дорікнув ані «Партией истинно-русских людей», ані офіцерською школою РОА, ані газетою «Голос Крыма», ані іншими формами співпраці з окупаційним режимом. У списках «спецконтингенту, що підлягає переселенню» не було графи «росіяни».

4 липня Берія в донесенні Сталінові (№ 693/б) підбив загальні підсумки «зачистки» Криму: вивезено 225 009 осіб, серед них 183 155 кримських татар, 12 242 болгар, 15 040 греків, 9 621 вірмен, 1 119 німців, 3 652 іноземці.

Кримським татарам, грекам, болгарам та вірменам, які служили в Червоній армії, стало відомо про депортацію їхніх родин. Уявіть, що вони при цьому відчували: їм же здавалося, що зі зброєю в руках захищають свої домівки, своїх рідних від німецьких загарбників, а вийшло, що біда прийшла з протилежного боку.

То був наче удар у спину. Фронтовики почали заступатися за родичів.

У листопаді 1944-го на стіл Берії лягла доповідна записка його заступника Василя Чернишова і начальника відділу спецпоселень Михайла Кузнецова. «В НКВД СРСР, — повідомили вони, — надходить значна кількість заяв від офіцерів і бійців Червоної армії, за національністю [...] кримських татар, греків, вірменів і болгар, які клопочуть про звільнення зі спецпоселень своїх родичів-спецпереселенців [...] з Криму. При розгляді цих заяв вважали б за доцільне: встановлювати через командування частини, чи буде заявник залишений на службі в Червоній армії, у разі залишення заявника на службі в Червоній армії і, якщо нема компрометаційних матеріалів на його родичів-спецпереселенців (дружину, дітей, батьків, неповнолітніх братів і сестер), звільняти останніх зі спецпоселення, у персональному порядку, без права їх повернення [...] до Криму. Просимо Ваших вказівок».

31 листопада Берія наклав резолюцію: «Переговоріть зі мною». До його кабінету зайшов Чернишов, який того ж дня повідомив Кузнецова: «Тов. Берія згоден, але не застосовувати широкої практики, тільки індивідуально за висновком Відділу спецпоселень НКВД СРСР».

З цього документа варто зробити кілька висновків.

По-перше, навіть без провини, відпустити людей з заслання вважали небажаним.

По-друге, нечисленних звільнених «спецпереселенців» назад на півострів не пускали (це підтверджує, що справжньою причиною виселення була зовсім не «провина»).

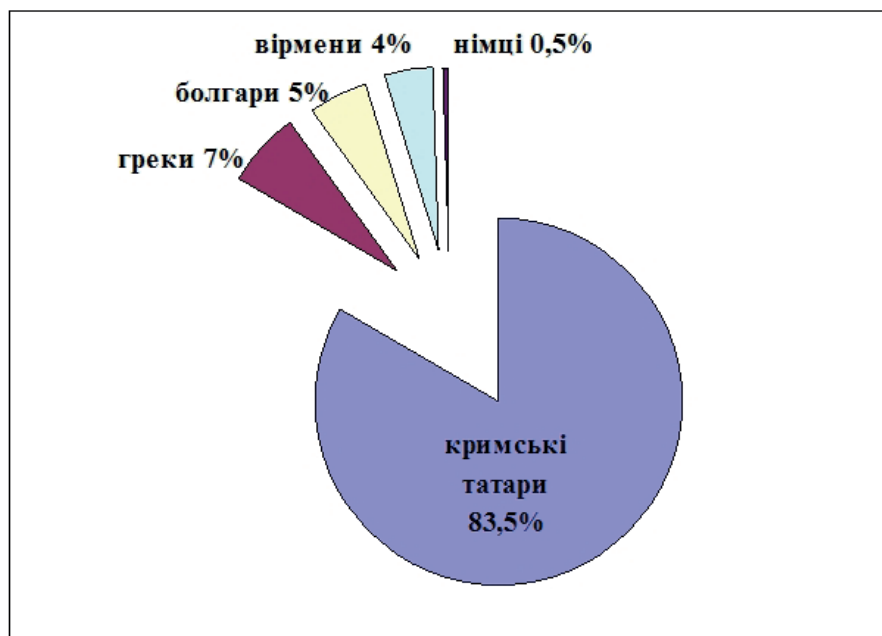
І, власне, по-третє: влада усвідомлювала собі, що депортувала переважно ні в чому не винних людей.

Натомість вояки Червоної армії, які клопоталися за своїх депортованих родичів, невдовзі й самі перетворилися на вигнанців. Ані їхні ордени і медалі, ані пролита на фронті кров, як з'ясувалося, не були для Кремля доказом відданості СРСР — їм, вочевидь не зрадникам, заборонили повернутися додому і забрати туди свою виселену сім'ю. Ба більше, фронтовиків фактично прирівняли до «дезертирів і зрадників», змусивши їхати на чужину, де вони дістали той самий статус «спецпереселенців». Їхні бойові заслуги виявилися нічого не вартими...

Проект відповідної директиви НКВД датований 20 липня 1945-го, а сама директива набула чинності 22 серпня під № 140. Її назва: «О порядке направления на жительство демобилизуемых из Красной армии военнослужащих сержантского и рядового состава по национальности: [...] крымских татар, крымских болгар, греков и армян». Директива вимагала «заборонити направ-

лення на проживання [...] кримських татар, кримських болгар, греків і вірменів на територію кол. Кримської АРСР. Військовослужбовців зазначених національностей, після демобілізації з Червоної армії, направляти до місць розселення їхніх сімей або родичів. Якщо нема відомостей про місцезнаходження сімей, демобілізованих направляти: кримських болгар, греків і вірменів — до м. Свердловська, кримських татар — до м. Ташкента. Демобілізованих з Червоної армії військовослужбовців, які прибули самовільно в місця колишнього проживання, негайно направляти до

місця поселення їхніх сімей або родичів».

Національний склад депортованих у 1944 р.

Джерело: <http://prosvit.in.ua/history/the-right-home-crimea-1944.html>.

Отже, скільки демобілізованих вояків-кримчан стали «спецпереселенцями» в 1945-му та наступних роках? Дізнаємося з «Довідки про наявність та рух виселенців (на 1.X.1948)» під грифом «цілком таємно», яку підписав 14 січня 1949-го начальник відділу спецпоселень МВС СРСР полковник Василь Шиян, що протягом трьох років — з серпня 1945-го по вересень 1948-го — на спецпоселення «прибуло додатково» (йдеться про мешканців Криму) 7219 осіб. Цими додатковими поселенцями, очевидно, й були колишні фронтовики.

Цей матеріал можна використати під час вивчення шкільного курсу з історії України в 10 класі. Це стосується змісту розділу 6 навчальної програми «Україна в роки Другої світової війни». У цьому розділі звертається увага на окреме питання «Депортація кримських татар та інших народів Криму».

Завдання учням, пов'язані з текстом есе «Депортація інших народів Криму»

1. Чи дає зміст есе відповідь на поставлене на його початку запитання «Навіщо Сталінові знадобилося виганяти з Криму абсолютно всіх кримських татар»?
2. Як в есе характеризується моральний стан інших народів Криму після депортації кримських татар?
3. Як ставилася влада до фронтовиків, які прагнули повернутися на малу батьківщину?

4. Яке ставлення було бійців і офіцерів Червоної армії до того, що їхніх рідних депортували і яке ставлення радянської влади було до військових, родичів яких депортували?

Робота з джерелами інформації

1. Прочитайте уривок зі спогадів колишнього рядового 222-го окремого стрілецького батальйону 25-ї стрілецької бригади військ НКВД А. Л. Весніна, який у травні 1944 року брав участь у депортації кримських татар із с. Ойсула, а через місяць, у червні 1944 року, — болгар із с. Марфівки Керченського району.

«...операція в масштабах Криму була підготовлена блискуче. Заздалегідь солдати оселилися коло сіл, потім до прилеглої станції підганялися готові до відправлення товарні вагони, і тільки на призначений час починалася операція.

У ніч на 24 червня з бойовим спорядженням солдати вийшли з Керчі і до ранку підійшли до Марфівки. «Жителям села ми повинні були сказати, що прибули допомагати косити сіно. А коли в село в'їдуть автомашини, за сигналом ракети мала розпочатися операція. Як і раніше, розподілені були ділянки».

Часто солдати оголошували між собою змагання: хто раніше завершить «роботу» на своїй ділянці. Люди при цьому металися, хапали непотрібні речі, а їх квапили і підштовхували прикладами до висновку. Після виселення солдати чули «рев негодованої, непоєної худоби, і ніхто не знав, що з нею робити».

Джерело: <http://ddncrimea.ru/deportatsiya-krymskih-bolgar-i-eyo-posledstviya/>.

Запитання

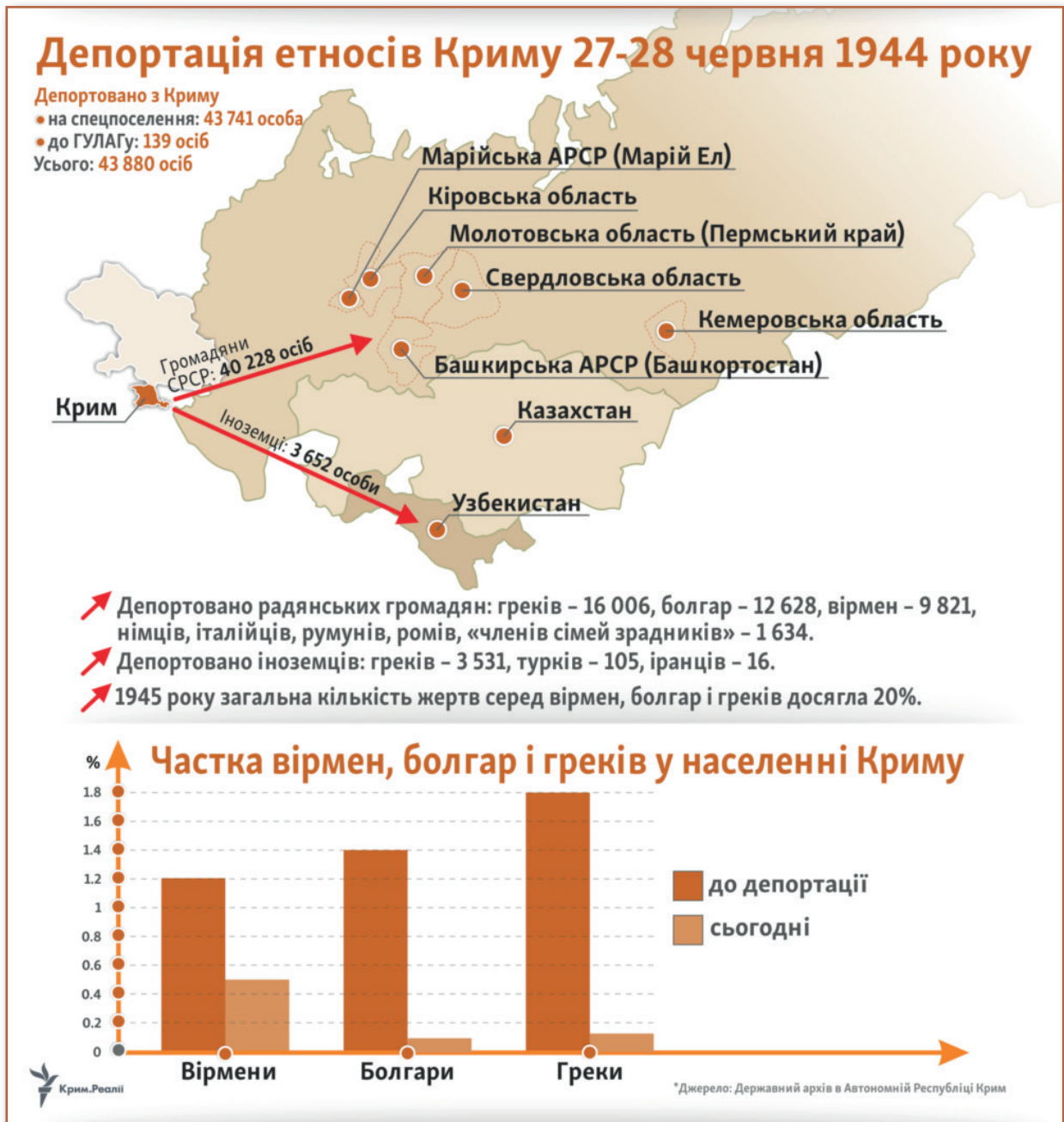
1. Як характеризує бійців Червоної армії їхня поведінка під час операції з депортації болгар?
  2. Як ви розумієте вжитий вислів «операція в масштабах Криму була підготовлена блискуче».
  3. **Чому більшість вірменів, болгар і греків виселяли не до Узбекистану, як кримських татар, а до РРФСР?** Це Марійська АРСР (нині Республіка Марій Ел), Кіровська область, Молотовська (тепер Пермський край), Свердловська область і Башкирська АРСР (тепер Башкортостан), невелика група відправлена до Кемеровської області, майже до Південного Сибіру.
2. Прочитайте і прокоментуйте уривок статті «Депортація кримських болгар та її наслідки». <http://ddncrimea.ru/deportatsiya-krymskih-bolgar-i-eyo-posledstviya/>.

«У місцях депортації болгар, як могли, зберігали рідну мову, однак на людях намагалися розмовляти по-російськи. Кожен спецпереселенець щомісяця повинен був відмічатися в комендант, без його дозволу не можна було навіть виїхати зі свого населеного пункту до райцентру. Це розцінювали як втечу і карали тюремним строком до 20 років. Болгаркам-«спецпоселенкам» при укладенні шлюбу не дозволяли змінювати прізвище. Наприклад, мати Ірини Нечаєвої (м. Сімферополь) не перейшла на прізвище чоловіка, білоруса за національністю. Але правило це діяло і в тому разі, якщо болгарки виходили заміж за болгар. Марія Перонко так і залишилася на своєму дівочому прізвищі (її чоловік — болгарин, Трохим Москот), і Анна Попучієва (покійний чоловік — Іван Тріч)».

Запитання

Чому влада, на вашу думку, забороняла змінювати прізвища при одруженні?

3. Розгляньте подану інфографіку. Зробіть 3 висновки, що стосуються кількісних показників депортації, місць розселення, демографічних змін у населенні Криму сьогодні.

4. Журналіст та історик С. Променко в інтерв'ю «Політика депортації: за що вірменів, болгар і греків виселяли з Криму» висловив думку щодо причин депортації. Чи погоджуєтеся ви з ним?

«Болгарія на той момент була офіційним союзником нацистської Німеччини. І кримські болгари рано чи пізно потрапили б у м'ясорубку точно так само, як кримські німці й італійці, просто тому, що їхня держава була союзна Гітлеру. З вірменами і греками ситуація складніша, але потрібно розуміти, що з висоти кремлівських вей різниці особливої немає. Якщо ухвалене рішення, щоб на прикордонних територіях ніхто, окрім росіян і українців, не жив, то виселяють усіх без розбору. З цієї точки зору зачистка Криму може бути квінтесенцією всієї політики Радянського Союзу щодо депортацій».

Джерело: <https://ua.krymr.com/a/polityka-deportatsii-za-shcho-vmen-hrekiv-i-bolhar-vyseliay-z-krymu/28582230.html>.

Які доповнення ви можете зробити до висловленої думки?

5. Як характеризує радянську владу з морального боку уривок з документа? Чи вказані в документі факти ви вважаєте правдивими?

«Подання наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії голові ДКО Й. Сталінові про нагородження учасників операції з виселення кримських татар та представників інших національностей з території Криму

м. Москва 5 липня 1944 р. Цілком таємно.

На виконання Вашої вказівки НКВД-НКГБ СРСР у період з квітня по липень місяць ц.р. проведено очищення території Криму від антирадянських, шпигунських елементів, а також виселення до східних районів Радянського Союзу кримських татар, болгар, греків, вірменів та осіб іноземного підданства.

Внаслідок цих заходів:

- а) вилучено антирадянського елемента 7833 чол., зокрема шпигунів 998 чол.*
- б) виселено спецконтингенту 225009 чол.*
- в) вилучено нелегальної зброї, що зберігалася в населення 15 990 од., зокрема кулеметів 716 од.*
- г) боєпатронів 5 млн шт.*

В операції щодо Криму брало участь 23 000 бійців і офіцерів військ НКВС і до 9000 чол. оперативного складу органів НКВД-НКГБ.

СРСР НКДБ порушує клопотання про нагородження орденами і медалями працівників НКВД-НКГБ, генералів, офіцерів і бійців військ НКВД, які особливо відзначилися під час проведення цієї операції, а також групи працівників НКШС, що забезпечили перевезення спецконтингенту».

6. Чи погоджуєтесь ви з думкою автора есе, висловлену на сайті Бі-Бі-Сі в матеріалі «Блог історика: как Сталин делал Крым российским».

«На мій погляд, Сталін прагнув довершити справу, розпочату імператрицею Катериною II ще в кінці XVIII століття: вона «приєднала» Крим, а він остаточно перетворює його в російську територію — і за складом населення, і за мовою».

Джерело: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-russian-48320663>

Розділ 4

ЗРОСІЙЩЕННЯ КРИМУ

Цей матеріал можна використати:

- у шкільного курсі з **історії України у 11 клас** (розділ 1 навчальної програми «Україна в перші повоєнні роки»; питання: «Внутрішньополітична й економічна ситуація УРСР. Повсякденне життя в перші повоєнні роки». Дані питання тісно пов'язані з історією Криму);
- в інтегрованій навчальній програмі з історії для 11 класу **«Історія: Україна і світ»** (розділ 1 «Повоєнне врегулювання»; питання: «Відновлення ідеологічного контролю в СРСР. Російсько-українські відносини в радянській історичній уяві», «Повоєнне місто й село. Демографічні зміни в повоєнній Україні: соціальна та національна структура. Відбудова промислових підприємств та міської інфраструктури. Умови та рівень життя міського населення. Радянське село: колгоспи і колгоспники»);
- в інтегрованому курсі для 10 класу **«Громадянська освіта»** (розділ 2 «Права і свободи людини», тема «Людина і держава»; розділ 3 «Людина в соціокультурному просторі, тема «Стереотипи та упередження. Дискримінація. Конфлікти»; розділ 5 «Світ інформації та масмедіа» теми «Маніпулятивний вплив медіа», «Критичне сприйняття та протидія маніпуляціям масмедіа», практичного заняття присвяченого аналізу медіатексту);
- при виконанні практичної роботи з дослідження документів та матеріалів: «Людський вимір війни: демографічні зміни в УРСР», «Етносоціальна структура і повсякденне життя населення УРСР у повоєнне двадцятиліття».

Зросійщення Криму розпочалося невдовзі після трьох хвиль депортацій. Влада заходилася змінювати назви населених пунктів, гір, річок, залізничних станцій, а також адміністративно-територіальних одиниць.

Перший етап масових перейменувань відбувся в грудні 1944-го, другий — у серпні 1945-го, третій — у травні 1948-го, четвертий — влітку 1949 року. З карти півострова прибрали назви, які нагадували про попередніх мешканців (переважно то були кримськотатарські найменування), замінивши їх російськими. Зверніть увагу: не переклали назви, а саме присвоїли нові — випадкові, подеколи абсурдні. Наприклад, с. Марієнталь перейменовували в Горностаївку, хоча в Криму горностаїв ніколи не було.

**ТОВАРИЩИ
КОЛХОЗНИКИ И КОЛХОЗНИЦЫ!**

**ПЕРЕСЕЛЯЙТЕСЬ В БОГАТУЮ И ПЛОДОРОДНУЮ
КРЫМСКУЮ ОБЛАСТЬ**

**В 1951 году проводится переселение колхозников в колхозы
Крымской области**

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ ПРОВОДИТСЯ НА ДОБРОВОЛЬНЫХ НАЧАЛАХ ИЗ ЧИСЛА ТРУДОЛЮБИВЫХ И ДОБРОСОВЕСТНЫХ КОЛХОЗНИКОВ, ИМЕЮЩИХ В СОСТАВЕ НЕ МЕНЕЕ 2-х ТРУДОСПОСОБНЫХ КОЛХОЗНИКОВ, ПЕРЕСЕЛЯЮЩИМСЯ В КРЫМСКУЮ ОБЛАСТЬ, ПРАВИТЕЛЬСТВО СОЮЗА ССР ПРЕДОСТАВЛЯЕТ СЛЕДУЮЩИЕ ЛЬГОТЫ И ПРЕИМУЩЕСТВА:

1. Колхозникам-переселенцам предоставляется за счет государства бесплатный проезд, проезд семьи и имущества в количестве до двух тонн на каждую семью.
2. Каждой переселяющейся семье выделяется единовременное безвозвратное пособие в размере 800 рублей на главу семьи и по 300 рублей на каждого члена семьи.
3. С колхозников-переселенцев снимаются все выходы все включенные за ними в течение 10-ти месяцев поставки государству сельскохозяйственных продуктов, налогов и страховых платежей.
4. Колхозникам-переселенцам разрешается перевозить с собой в места вселения инвентарь у дичи, скот, итнгу и инвентарь.
5. Члены семей переселенцев-колхозников освобождаются от работы в учреждениях, организациях и на предприятиях, если они переселяются в составе своей семьи.
6. Колхозникам-переселенцам разрешается сдавать в местах выезда заготовительным органам под обычные условия зерно и картофель, а также скот, запрещенный к вывозу по карантинным условиям, с правом получения в местах вселения того же количества продуктов и скота по предъявлении обычных квитанций.
7. Хозяйства колхозников-переселенцев и организуемые из них колхозы, а также колхозы, принимающие в свой состав переселенцев (по числу допоселенных семей), освобождаются в местах вселения от уплаты сельскохозяйственного и вывозного налогов, страховых платежей и обязательных поставок государству сельскохозяйственных продуктов сроком на 2 года с момента вселения.
8. Семьям переселенцев передаются неиспользуемые в колхозах и у сельских советов свободные земельные участки.
9. Нуждающимся колхозникам-переселенцам предоставляется кредит на восстановление и строительство жилищ и на ремонт домов и навозных построек в размере до 12 тысяч рублей, на ремонт домов и навозных построек в размере до 5 тысяч рублей на одно хозяйство, с погашением ссудой в течение 3 лет, начиная со второго года после выдачи кредита.
10. Нуждающимся колхозникам-переселенцам предоставляется кредит на восстановление и строительство жилищ и навозных построек в размере до 10 тысяч рублей, начиная с третьего года после выдачи кредита.
11. Колхозникам-переселенцам, в зависимости от нуждаемости, предоставляется продовольственная ссуда в размере 1,5 центнера на главу семьи и по 0,5 центнера на каждого члена семьи, с погашением этой ссуды натурой в течение двух лет со дня выдачи.
12. Каждой переселенческой семье выделяется приусадебный участок и соответствует с Уставом сельскохозяйственной артели.

Справки и разъяснения об условиях и сроках отправки переселенцев можно получить в сельском совете и в райисполкоме.

Желающие переселиться в колхозы Крымской области подают об этом заявления в сельский совет или райисполком по месту жительства.

Переселенческий отдел

ЛДЗДТГ 18/5-00 1-й издательский отдел 3-ий отдел, стр. 1049

Агітаційна листівка для заселення Криму росіянами.

Джерело: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6d/Agitation_flyer_crimea_russians_resettlement.jpg.

Загалом перейменували понад 1000 сіл і селищ, тобто понад 90 % населених пунктів півострова. Відповідно, змінювали назви сілрад (вони, до того ж перестали бути національними) і назви районів. Відтоді в Криму з'явилися Ульяновка, Ленінське, Аврорівка, Чапаєвка, Пушкіно, Мічуринське, Слов'янське, Фронтове, Партизанське, Гвардійське, Танкове, Батальне, Комсомольське, Ударне, Стрілкове, Безводне, Кормове, Молочне, Ромашкіно, Каштанівка, Уютне, Укромне, Трудолюбівка та багато подібних.

Так само зникли єврейські назви: Ларіндорфський район став Первомайським, а Фрайдорфський — Новоселівським. Селище Шолом-Алейхем перейменували на Колоски. Щезла згадка про кримських німців — Тельманський район дістав назву Красногвардійського.

Кримська топоніміка перетворилася на типову для населених пунктів російської глибинки. Натомість до кримської історії вже не мала жодного стосунку. Лише декілька населених пунктів зберегли свої кримськотатарські назви: Бахчисарай, Джанкой, Саки, Керч, Ялта. Перейменування також не зачепило такі міста, як Сімферополь, Севастополь, Євпаторія і Феодосія, адже їхні назви не кримськотатарського походження — їх запропонувала російська імператриця Катерина II наприкінці XVIII ст. На новій карті Криму хіба що назва міста Армянська обережно нагадувала про колишню багатобарвність етнічного складу населення.

Портрети Сталіна на воді в бухті Севастополя, липень 1950 року.

Джерело: <https://babel.ua/texts/59594-67-rokiv-tomu-do-skladu-ursr-peredali-krim-zruynovaniy-viynoyu-i-spustosheni-deportaciyami-zgadyemo-yak-vidnovlyvali-zhittya-pivostrova-i-rozvinchuyemo-mif-pro-podarunok-hrushchova-v-arhivnih-foto>

Процес перейменування зачепив також залізничні станції.

Секретар Кримського облвиконкому Геннадій Кувшинников направив місцевому залізничному керівництву такого листа: «7/Х 48 р. В.о. начальника 5-го відділення Сталінської залізниці т. Кононову. З ліквідацією Кримської автономної республіки населені пункти, що мали татарські назви, були перейменовані, але залізничні станції зберегли татарські назви дотепер. Прохання виділити свого представника разом з вашими пропозиціями щодо перейменування назв станцій і роз'їздів».

А що залізничники не дуже квапилися виконувати це розпорядження, то облвиконком звернувся безпосередньо до міністра шляхів сполучення СРСР Бориса Бещева: «У зв'язку з необхідністю увідповіднити назви станцій і роз'їздів назвам населених пунктів і вилучити з ужитку найменування, що суперечать сучасним природно-історичним і етнографічним умовам, виконком Крим-

ської обласної ради депутатів трудящих просить видати наказ про присвоєння залізничним станціям і роз'їздам нових назв».

Після цього на півострові перейменували всі залізничні вокзали, станції та роз'їзди. Виняток зробили для дев'яти станцій: Армянська, Ішуня, Джанкоя, Бахчисарая, Мекензієвих Гір, Інкермана, Семи Колодязів, Багерового, Сак. Річ у тім, що вони — вузлові, сполучають шляхи різних залізниць, тому їхні назви позначені на всіх картах СРСР. А перевипускати нові карти й пов'язані з ними документи — це дуже дорого...

Радянська влада, зробивши перший і другий кроки зросійщення — видворивши традиційних мешканців Криму і змінивши топоніміку півострова, — перейшла до наступного. Державний комітет оборони 12 серпня 1944-го ухвалив постанову № 6372с «Про переселення колгоспників до районів Криму».

На той момент населення півострова становило 379 тис. людей — лише чверть довоєнного рівня. То були переважно містяни. Натомість сільське господарство, майже знелюднене, перебувало в занедбаному стані.

«З метою якнайшвидшого освоєння родючих земель, садів і виноградників Криму, — йшлося в постанові, — переселити до Криму з областей РРФСР і Української РСР сумлінних і працьовитих колгоспників. [...] 1. Переселити до 1 жовтня 1944 р. до районів Криму 17 000 господарств колгоспників (51 тис. людей). 2. Забезпечити переселення до Криму разом з колгоспниками: 160 голів колгоспів, 121 голову сільрад, 143 вчителів, 32 лікарів, 60 комбайнерів, 186 трактористів, 16 механіків, 35 агрономів і 16 зоотехніків».

Переселенці мали зголошуватися добровільно. Їх заманювали обіцянками подорожніх грошей, вигідної державної позики, власної хати, земельної ділянки, списанням усіх боргів тощо. Як результат, приїхали 42 тис. росіян з Краснодарського і Ставропольського країв, Ростовської, Воронежської, Орловської, Курської, Тамбовської і Брянської областей, а також 9 тис. колгоспників з України.

Але спроба налагодити сільськогосподарське виробництво без кримських татар та інших народів, які здавна мешкали на півострові, завершилася величезним пшиком. Уже за кілька місяців близько 2 тис. сімей повернулося додому. Навесні та влітку 1945-го про такий намір заявили ще кілька тисяч сімей.

Чому так сталося? Головних причин було дві.

Перша — прибульці, як представники інших регіонів СРСР, не мали досвіду вирощування провідних місцевих сільгоспкультур (тютюну, винограду, абрикос, кавунів, динь тощо, дехто вперше побачив у Криму кукурудзу), не були знайомі зі специфікою кримського тваринництва. Частина з них заселили в гірсько-лісистих районах, що теж стало проблемою для землеробів з рівнин.

Друга причина — приїхали не «сумлінні й працьовиті колгоспники», а насамперед ті, хто мав підстави якнайшвидше втекти з попередніх місць проживання. З цього приводу полковник Микола Ходжаєв, який очолював управління держбезпеки Криму, доповів у Москву: «Основна маса переселенців, що приїхали до Криму, під час війни проживали на окупованій німцями території. [...] Завдяки нашій агентурі та інформаторам виявлено значну кількість зрадників і посіпак, які намагаються сховатися від відповідальності за свою злочинну діяльність в роки окупації».

До того ж держава, наобіцявши прибульцям золоті гори, швидко забула свої обіцянки. Частина людей не одержали подорожніх, не змогли скористатися державною позикою — місцеві фінансові органи посилалися на брак готівки. А побутові умови переселенців наближалися до екстремальних.

Наркомат держбезпеки, який з'ясував причини невдоволення людей, виявив жахливі речі. Згаданий полковник Ходжаєв описував ситуацію: «Постачання переселенців предметами першої необхідності (сірниками, гасом і т. д.) проводиться час від часу. [...] У цілому ряді переселенських

колгоспів не налагоджене водопостачання, постачання паливом, нема кіно, бібліотек, шкіл-семирічок. [...] Взимку 1945 року через погане постачання хлібом колгоспники мали потребу в хлібі і хворіли. [...] У всіх колгоспах нема лазень, колгоспники ходять у дрантях і порваному взутті, мешкають у брудних неопалюваних квартирах».

Бригада городниць-переселенок до Криму з Белгородської області. Фото другої половини 1940-х рр. з Архіву новітньої історії Білгорода.

Джерело: <https://www.belpressa.ru/news/news/dobrovestnyh-itrudolyubivyh09383/>

Умови господарювання теж виявилися не на висоті: «Через брак кормової бази колгоспники втратили поголів'я великої рогатої худоби і коней. [...] Для обробляння виноградників переселенські колгоспи не забезпечені інвентарем та хімікатами для боротьби зі шкідниками, внаслідок чого 35–50 % площ вражені хворобами».

Характерно, що прибульці з РРФСР та УРСР по-різному реагували на становище, у якому опинилися.

Якщо росіяни воліли мовчки підкорятися, то українці не приховували намірів повертатися додому, ще й агітували інших робити те саме. Принаймні серед осіб, які ведуть «разложенческую роботу среди данного контингента», держбезпека виявила тільки наших земляків: Параску Титарчук з Житомирщини, Михайла Поливка з Ніжина, Євгена Чулкова з Чернігівщини, Євгена Кошарського з Житомирщини. Їх взяли в «разработку» для подальшого арешту.

Особливо непокоїла «органи» «переселенка Хоменко Текля Семенівна, українка, кол. кандидат у члени ВКП(б)»: «За місцем нового мешкання переселенка Хоменко веде агітацію серед переселенців за негайне повернення на Україну. Документуємо факти ворожої діяльності Хоменко для притягнення до відповідальності»

Потрапили «на олівчик» також двоє українців з керівного складу: «Голова колгоспу Подольський Андрій Демидович, українець, надавши можливість певним переселенцям повернутися до місця попереднього мешкання, довів колгосп до розвалу. Голова сільради Посвалюк П. Д. надав довідку переселенці Кравчук на право повернення на Україну, за що взяв з неї хабаря розміром 1000 рублів».

Доведені до відчаю новоявлені мешканці Криму готові були тікати з немилого їм півострова всіма правдами й неправдами, заради цього навіть совали хабаря. Близько 60 % переселенців першої хвилі повернулися додому.

Крим утратив статус автономії, який йому надала ця ж влада 1921 року. Президія Верховної Ради СРСР 30 червня 1945-го своїм указом перетворила Кримську АРСР на Кримську область.

Завдання учням, пов'язані з текстом есе «Зросійщення Криму»

1. Що стало причиною зміни назв населених пунктів у Криму після депортацій?
2. Як відбувалося перейменування сіл, селищ, географічних об'єктів у Криму?
3. Як виконувалася постанова «Про переселення колгоспників до районів Криму» і чому вона частково не виконалася?
4. Яка роль правоохоронних каральних органів НКВД-НКГБ у процесі переселення до Криму росіян і українців?

Робота з джерелами інформації

1. Чи можна віднести слова письменника І. Шмельова, написані 1925 року в епопеї «Сонце мертвих», до періоду, описаного в есе? Які асоціації щодо перейменувань 1940-х років у вас виникають з прочитанням нижченаведеного?

«Направо, за Кастелью — Ялта, що змінила бурштинове, виноградне своє ім'я на ... яке! Ялта ... сонячна морянка, глузуванням п'яного ката — Красноармійськ відтепер! Загиджену казарму, онучу бродяжного солдата, соромітність обдуреного раба — жбурнули в білі лілії, мазнула чудовий образ! Красноармійськ. Злобою невгамовною, гнійним плювком в очі — тягне від цього слова готтентота».

Джерело: http://loveread.ec/read_book.php?id=34095&p=20.

2. Прочитай два тексти з соціальних мереж, запиши пошукові слова, які ти використаєш для того, щоб знайти інформацію щодо історії Криму.

Цей пост був вперше опублікований в вересні 2019 на сторінці проекту в Instagram: https://www.instagram.com/the_qirim/

Сьогодні в це важко повірити, але ще якихось сто років тому Карасубазар (який по якомусь непорозумінню сьогодні називається «Білогірське») нагадував місто зі східної казки. Отаким його запам'ятав в дитинстві, яке прийшло на 1930-і роки, російський учений і письменник Віктор Гребенников:

«Цей квітуче зелене місто дивилося в небо сотнями (не перебільшую!) Білокам'яних мінаретів, високих і струнких, білих і розцвічених; у їх підстав круглого купола мечетей зі злегка загостреним верхом, теж увінчані, як і у мінаретів, рогатими місяцями. Місяцями мінарети стояли купчасто, групами — невже на кожному з них увечері співав муедзин? Все це казкове диво потопало в зелені садів ...

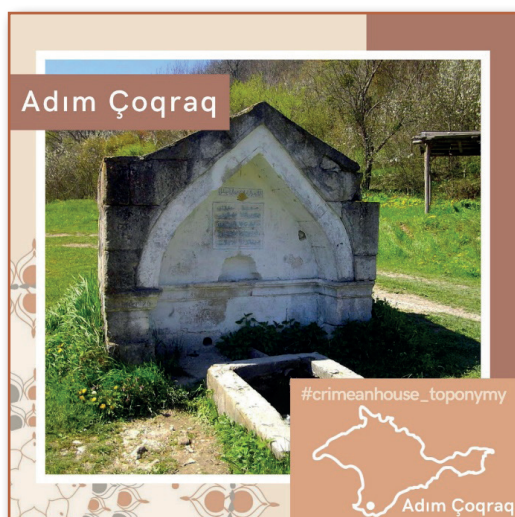
Дивно і страшно, що цього дива більше немає: ні єдиного мінарету, ні мечеті, ні навіть самої назви Карасубазар. Все це було знесено, підірвано, знищено, навіть назва міста. Тепер на цьому місці — звичайний для нинішнього російського півдня дрянновато-провінційне містечко під назвою Білогірськ; річка Біюк-Карасу (Карасу — в перекладі чорна вода, тому що вона протікала крізь тінисті густі сади) — і та була перейменована в «Великій Карасівці», та назва якось не прижилося, і річечка, хоч і з новим водосховищем, «вперто» називається Карасу.

Ось що, мабуть, і вціліло від казкового міста з шехерезадової «Тисячі і однієї ночі» — Карасубазара. Та ще, у ринку, жалюгідні уламки стіни караван-сарая Таш-Хан. Ніби нічого цього і не було. Невже на таке ось повне забуття можна приректи плоди великого праці безлічі талановитих людських рук, які творили й будують святині-шедеври?»

Карасубазар в 1930-х роках. Рисунок Віктора Гребенникова

Лише один топонім

Adım Çoqraq (Адим Чокрак)

Стародавнє село, що знаходилось у підніжжя гори Мангуп та в самому серці середньовічної країни Дорі та князівства Феодоро, зникло з усіх мап в 1960-х роках. Перша документальна згадка про село відноситься до 1520 року, коли ці землі були частиною Османської імперії та Кримського ханства, проте археологічні розкопки відносять початок його існування ще до 4 ст н.е. Впродовж своєї довгої історії назва села не раз "змінювалась" та в різні часи була занотована по різному: Атим Чокрак, Азім Чокрак, Азим Чокрак і навіть Адиш Чокрак. Але якщо з другим словом «çoqraq» (що перекладається з кримськотатарської як «джерело») все зрозуміло, то щодо першого «adım» є певні суперечки: слово «adım» — це «крок» кримськотатарською, проте історики

зазначають, що в ханських документах арабським шрифтом слово писалось саме як «azit», яке було запозиченням з арабської та мало значення «великий». Тому вважають, що Адим Чокрак є пізньою, трансформованою, назвою, а вірна назва перекладається саме як Велике Джерело.

І саме джерело збереглося до наших часів на місці знищеного радянською владою села. Великий фонтан-чешме Адим Чокрак з білого місцевого вапняку з масивним каптажем та водозбірним басейном стоїть зараз посеред порожньої галявини, а колись він дав назву цілій долині коло печерного міста Мангуп-Кале, був центром досить великого села, в якому на початку 20 ст. мешкоало більше 500 людей та функціонувала мечеть.

Після депортації кримських татар в травні 1944 року село, як і більша частину Криму, спорожніло, а пізніше, наприкінці 1950-х років, взагалі було знесено: не залишилось навіть фундаментів будинків, і тільки безліч плодкових дерев на схилах тутешніх гір, уламки черепиці та фонтан нагадують про село, що існувало тут більше тисячі років та пережило багато держав.

3. Проаналізуйте таблицю «Міграційні процеси в Криму» і дайте відповідь на запитання:

Роки вселення	Прийнято сімей (людей)	Вибуло родин
1944–1950	20956 (70955)	10900
1951–1955	13777(50550)	2408
1956–1960	28853 (108112)	5528
Загалом з 1944 року по 1960 рік	63586 (229617)	18833

Запитання

1. Чому 50 % сімей, що прибула до Криму в 1944–1950 рр., поїхали назад?
2. Якими факторами це обумовлено передусім: кліматичними, соціальними, побутовими, економічними?
3. Що об'єднує фотографії колгоспників-переселенців 1946–1947 рр. з газети «Червоний Крим»? Чи можна назвати їх пропагандистськими?

4. Чи були, на вашу думку, поселення, зображені на фотографії з книги «Крим» (1951 р.), масові? Які аргументи на підтвердження своєї думки ви можете навести?

Підпис «Новосели Криму живуть у нових упорядкованих будинках. На знімку — селище Малоріченське» (з книги «Крим»).

5. Прочитайте уривок зі спогадів секретаря Ялтинського міськкому КПРС А. Булаєва про бесіду зі Сталіним у вересні 1948 року і дайте відповідь на запитання?

«Бесіда почалася з історії Криму, зокрема, про татар. Товариш Сталін говорив, що тепер Крим заселений працюючим російським населенням, а про татар заявив, що вони ледарі, нічого не робили в Криму, ба більше, під час Вітчизняної війни завдали великої шкоди, а тепер у Криму є всі можливості, щоб краще працювати».

Запитання

Чому Сталін дотримувався цієї думки про кримських татар і переселенців?

Розділ 5

ВИГАДКИ І ПРАВДА

ПРО ПЕРЕДАННЯ КРИМУ УКРАЇНІ

Цей матеріал можна використати:

- у шкільному курсі **з історії України у 11 класі** (розділ 1 «Україна в перші повоєнні роки», питання: «Внутрішньополітична й економічна ситуація УРСР. Повсякденне життя в перші повоєнні роки». Дані питання тісно пов'язані з історією Криму);
- в інтегрованій навчальній програмі з історії для 11 класу **«Історія: Україна і світ»**, (розділ 1 «Повоєнне врегулювання», питання: «Відновлення ідеологічного контролю в СРСР»: Російсько-українські відносини в радянській історичній уяві, «Повоєнне місто й село»: Демографічні зміни в повоєнній Україні: соціальна та національна структура. Відбудова промислових підприємств та міської інфраструктури. Умови та рівень життя міського населення. Радянське село: колгоспи і колгоспники;
- в інтегрованому курсі для 10 класу **«Громадянська освіта»** (розділ 2 «Права і свободи людини», тема «Людина і держава»; розділ 3 «Людина в соціокультурному просторі»: «Стереотипи та упередження. Дискримінація. Конфлікти»; розділ 5 «Світ інформації та масмедіа»: «Маніпулятивний вплив медіа», «Критичне сприйняття та протидія маніпуляціям мас-медіа», практичного заняття присвяченого аналізу медіатексту;
- при виконанні практичної роботи з дослідження документів та матеріалів, «Людський вимір війни: демографічні зміни в УРСР», «Етносоціальна структура і повсякденне життя населення УРСР у повоєнне двадцятиліття».

Ключова подія в історії Криму — його перехід до складу України 1954 року — обросла найбільшою кількістю вигадок, перекручень і відвертої брехні. Вся ця мітотворчість розквітла після 1991 року, коли Україна стала незалежною державою. Росіяни не могли змиритися з тим, що півострів, який вони звикли вважати «своїм», тепер для них — закордон.

Тоді ж у Росії зародилася ідея повернути Крим (ще не військовим шляхом, а тільки через юридичні процедури), тож почалися активні пошуки «обґрунтування» того, ніби 1954-го півострів опинився в складі України з порушеннями тогочасного законодавства. Мовляв, , відтак Крим повернеться під юрисдикцію Росії.

Російські ЗМІ обробляли громадську думку, подаючи ніби передання Криму Україні — суцільна нісенітниця, такий собі вибрик тодішнього радянського лідера Микити Хрущова...

Чого тільки не понавигадували заради цієї мети російські фальсифікатори історії!

Ніби Хрущов віддав Крим Україні на власний розсуд, ні з ким не порадившись. Інший варіант: рішення передати Кримську область виникло в Хрущова спонтанно, отже, не було глибоко продуманим кроком. Або так: Хрущов «подарував» Крим Україні з нагоди святкування 300-річчя Переяславської ради.

Одночасно поширювали неймовірні чутки на кшталт того, ніби Хрущов віддав Крим Україні як особистий сентимент, адже сам був українець. Чи, навпаки, зробив подарунок не собі, а своїй дружині Ніні Петрівні (вона з лемків). Ну і вже зовсім анекдотична варіація: «підмахнув» указ на підпитку, навіть не читаючи. При цьому зневажливо називали політика «Микиткою» — мовляв, усівся дурник на трон, то й наробив лиха.

Насправді — якщо звернутися до фактів — не було ані подарунка, ані примхи українця при владі, ані підпису на підпитку. Ба більше: Хрущов був етнічний росіянин. А 300-річчя Переяславської ради в цій історії взагалі ні до чого.

Адепти версії про «спонтанність» зазвичай посилаються на мемуарний нарис Олексія Аджубея, зятя Хрущова, який разом з тестем відпочивав на південному узбережжі Криму восени 1953-го. За його словами, Микита Сергійович на дозвіллі вирішив оглянути степові райони півострова і, зіткнувшись із тамтешньою розрухою та протестами переселенців, які перекрили шосе і зупинили його автівку («Навіщо нас сюди пригнали? Обдурили нас!»), негайно вилетів до Києва, де — ні сіло, ні впало! — запропонував керівникам УРСР забрати Кримську область.

Такий-от, бачте, суцільний експромт.

Насправді ідея зі зміною належності Криму визрівала в оточенні Сталіна ще за життя тирана — щонайменше з 1952 року, коли дієздатність диктатора зменшилася, і він тривалий час не підписував документів. За спогадами В'ячеслава Молотова, три члени президії ЦК дістали право ставити підписи замість вождя, здобувши доступ до всіх документів. І до тих, отже, які вказували на катастрофічну ситуацію в Криму після трьох хвиль депортацій.

Тяжкі враження Хрущова від відвідання півострова восени 1953-го слугували хіба «останньою краплею», що змусила його діяти. Але... Погляньмо на тогочасну політичну шахівницю: восени 1953-го, коли відбулася згадана подорож по Криму, та в січні 1954-го, коли стартував процес передання півострова, Хрущов не мав можливості чинити, що йому заманеться. Він очолив КПРС 7 вересня 1953-го, незадовго до відвідання півострова, і ще не мав абсолютної влади. Одноосібно він керуватиме країною після 1957 року, коли усуне від влади головних конкурентів — важковаговиків «сталінської гвардії». А головою Ради міністрів стане ще пізніше, у 1958-му.

Ініціатива щодо передання Криму справді належала йому, але рішення про це мало багатоступінчате ухвалення.

Ось як це насправді відбувалося.

Перший офіційний крок зробили 25 січня 1954 року в Москві на засіданні президії ЦК КПРС, у якому взяли участь 7 членів президії ЦК, 2 кандидати в члени президії та 3 секретарі ЦК. Головував на засіданні не Хрущов, як стверджують мітотворці, а тодішній очільник уряду СРСР Георгій Маленков.

Верховна Рада СРСР на засіданні: Л. Каганович, М. Булганін, М. Хрущов; Г. Маленков; В. Молотов (на передньому плані); А. Мікоян; К. Ворошилов у другому ряду справа), 1954 рік.

Джерело: https://100.iz.ru/Gallery?gallery_id=9101.

Учасники засідання, голосуючи за передання Криму, взяли до уваги об'єктивні причини, а не мітичні «забаганки» Микити Сергійовича. Тим більше, що двоє присутніх — Микита Хрущов і Лазар Каганович — свого часу очолювали УРСР і прекрасно усвідомлювали сировинну й транспортну залежність півострова від неї. Власне, «сталінська гвардія» президії ЦК тому й ухвалила передання півострова Україні, що це питання не було новим або несподіваним — поволі визрівало, як уже зазначено, з 1952 року.

На тому засіданні затвердили проект указу, який незабаром мала видати президія Верховної Ради СРСР. Назва: «О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР». Ішлося про цілком прагматичні речі: «Враховуючи територіальне тяжіння Кримської області до Української РСР, спільність економіки й тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю та Українською РСР». Зверніть увагу: ті самі аргументи — територіальна близькість, економічні зв'язки — висував гетьман Павло Скоропадський у 1918 році. Вони, отже, об'єктивні.

Звісно, рішення верхівки керівної — і єдиної в СРСР — партії не мало жодної юридичної ваги. Тим більше, що на ньому стояв гриф «цілком таємно» і населення про нього не дізналося. Але згадане рішення мало важливі наслідки, бо всі керівники Радянського Союзу та союзних республік в обов'язковому порядку були членами комуністичної партії. Отже, рішення її верхівки — пряме керівництво до дії.

Далі події розгорталися так.

5 лютого уряд РРФСР визнав, що передання Кримської області Україні «є доцільне» і звернувся до президії Верховної Ради РРФСР з проханням розглянути це питання. Того ж дня президія Верховної Ради РРФСР ухвалила передати Кримську область до складу Української РСР. На засіданні

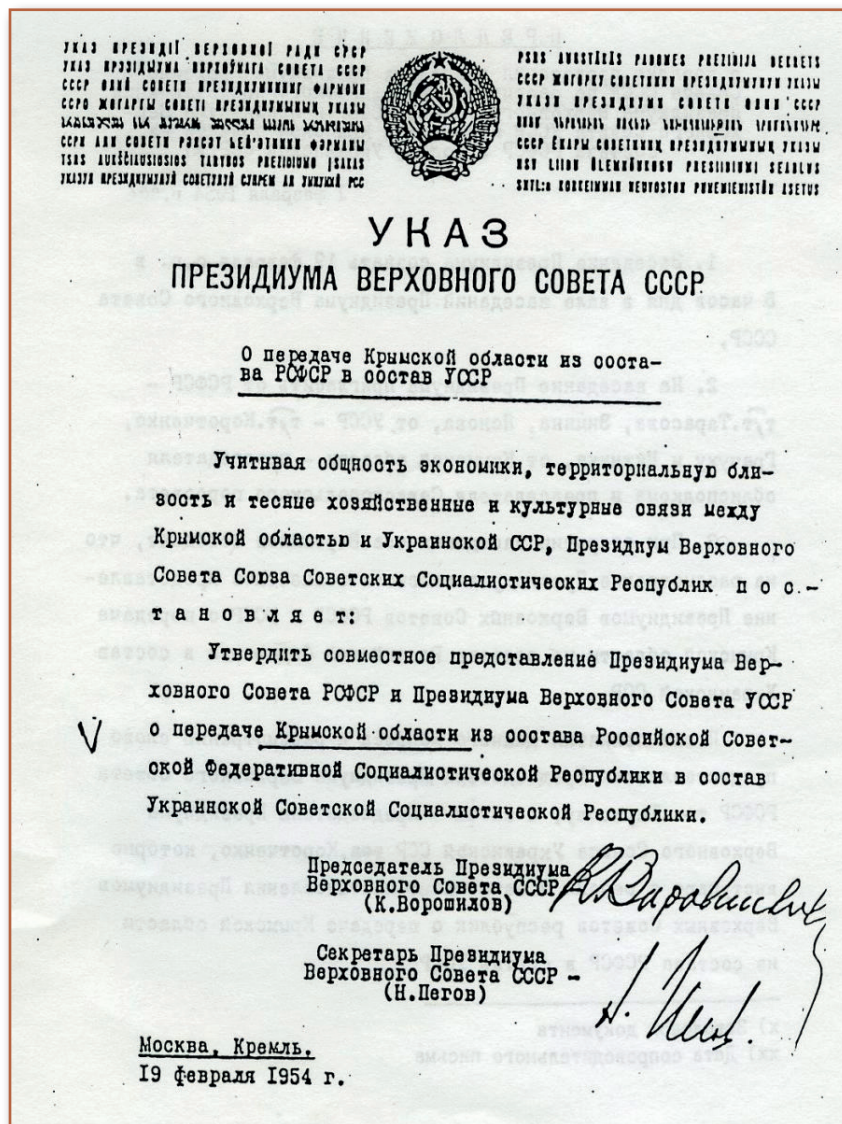
були присутні керівники Кримської області, а також керівники органів юстиції, Верховного суду та прокуратури РРФСР. Вони пильнували за дотриманням усіх вимог законодавства.

Отже, процес передання півострова розпочала сама РРФСР. Заяви окремих російських істориків про те, що, мовляв, «нас навіть не спитали», не мають нічого спільного з фактами.

Далі слово було за Україною.

13 лютого президія Верховної Ради УРСР розглянула постанову президії Верховної Ради РРФСР і звернулася до президії Верховної Ради СРСР з проханням передати Крим до складу УРСР.

Минув тиждень, і 19 лютого президія Верховної Ради СРСР, найвищого органу влади в Радянсько-му Союзі, видала указ «Про передання Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР».

Джерело: <https://v-grebennikov.livejournal.com/tag/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F>.

Зазвичай оцей день і вважають датою переходу Криму зі складу Росії до України. Але юридично Крим перейшов до України пізніше й за іншим документом. Адже повноваження щодо територіальних змін мала лише Верховна Рада СРСР, а не її президія. Крім того, перехід області до іншої республіки міг відбутися лише на підставі закону, а не указу.

Такий закон ухвалила 1-а сесія Верховної Ради СРСР IV скликання 26 квітня 1954 року. Лише тоді Крим насправді став частиною України. Зауважте: указ від 19 лютого і закон від 26 квітня підписа-

ли голова президії Верховної Ради СРСР Климент Ворошилов і секретар президії Микола Пегов. А не Хрущов, як стверджують російські фальсифікатори.

2 червня згадку про Кримську область вилучено зі статті 14 Конституції РРФСР, а 17 червня внесено до статті 18 Конституції Української РСР. Лише тепер процес передання був справді завершений. У підсумку він тривав пів року і охоплював голосування в парламентах двох республік і всесоюзному парламенті, а також зміни в конституціях обох республік і СРСР.

Жоден зі згаданих документів не посилається на 300-річчя Переяславської ради і взагалі не згадує її як нібито інформаційний привід для «подарунку» Україні.

Цей міт виник через те, що початок процесу передання збігався в часі з державними урочистостями з нагоди згаданого ювілею. Про їхній безпрецедентний масштаб говорить хоча б такий факт: у Києві, Львові й Москві відбулися військові паради, а по всьому СРСР — масові гуляння.

Москва, травень 1954 р.

Джерело: <https://xn--h1aagokeh.xn-p1ai/journal/50/predacha-kryima-e0.html>.

Радянський журнал «Огонек», № 20, 1954 р.

Джерело: <https://gimn70.ru/chitat-zhurnal-ogonek-arhiv-nomerov-sovetskoe-vremya-iz/>.

На вулицях українських міст були розвішані величезні кольорові плакати з написами на кшталт «1654–1954 — Навіки з великим російським народом», газети постійно писали про Переяславську Раду, друкували історичні розвідки та репортажі зі святкових заходів тощо. У цьому контексті передання Криму, може, комусь і здавалося черговим ювілейним заходом, але насправді жодного зв'язку між ним і 300-річчям Переяславської ради не існує. Це чергова вигадка.

Завдання учням, пов'язані з текстом есе «Вигадки і правда про передання Криму Україні»

1. Які маніпуляційні меседжі існують щодо переходу Криму до складу України в 1954 році?
2. Які, на вашу думку, справжні причини указу президією Верховної Ради СРСР «Про передання Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР».
3. Як російська пропаганда використовує факт відзначення 300-річчя Переяславської ради в 1954 році в контексті передання Криму Україні.

Робота з джерелами інформації

1. На одному з російських сайтів зазначається:
2. «Отже, до 19 лютого 1954, коли президія Верховної Ради СРСР передала Кримську область на ознаменування 300-річчя Переяславської ради (Возз'єднання України з Росією), зі складу РРФСР до складу УРСР **економіка Криму була вже повністю відновлена**».

Джерело: http://krymology.info/index.php/Крым_во_второй_половине_XX_века.

Проаналізуйте дані окупаційної влади Криму зі збірника «Крым довоенного и послевоенного периода» (2020 р.) і скажіть чому теза, виділена в цитаті напівгрубим, брехлива.

ПРОИЗВОДСТВО ОТДЕЛЬНЫХ ВИДОВ ПИЩЕВЫХ ПРОДУКТОВ, НАПИТКОВ

	Крупа, т.	Макаронные изделия, т.	Коньяк, тыс. дкл	Водка и другие крепкие спиртные напитки, тыс. дкл	Вино виноградное, тыс. дкл	Напитки безалкогольные, тыс. дкл
1940	6300	5177	... ¹⁾	392	697	2301
1950	3754	2243	... ¹⁾	335	336	957
1955	3809	9888	... ¹⁾	894	711	1285
1960	6074	12218	... ¹⁾	838	2642	1734

ПРОИЗВОДСТВО ОСНОВНЫХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КУЛЬТУР

ТЫСЯЧ ТОНН

	Зерновые культуры		Подсол- нечник	Картофель	Овощи	Плоды и ягоды	Виноград
	Всего	в том числе пшеница					
1913	866,1	567,7	0,1	18,7	...	26,2	15,9
1940	792,5	517,7	5,3	89,0	152,2	81,7	17,4
1950	249,7	136,6	5,6	27,8	75,8	64,6	7,6
1955	999,6	564,5	20,5	47,0	184,1	47,4	27,8
1960	787,8	370,2	31,8	64,4	240,9	61,4	91,5

	1940	1945	1950	1960
Нефть, включая газовый конденсат, тыс.т	0,7	...	3,0	1,0
Железная руда (товарная), млн.т	1,3	-	-	4,3
Известь строительная, тыс.т	46,2	23,6	79,7	143,2
Кирпич строительный, млн.шт., условного кирпича ¹⁾	20,4	зд	37,0	54,4
Гипс, тыс.т	1,9	...	4,6	24,5
Мясо, включая субпродукты I категории, тыс.т ¹⁾	8,1	...	12,6	34,1
Масло, тыс.т	0,5	0,4	0,9	4,5
Цельномолочная продукция (в пересчете на молоко), тыс.т ¹⁾	...	...	11,8	94,9
Мука, тыс. ¹⁾	258,0	89,0	121,7	275,2
Хлеб и хлебобулочные изделия, тыс. ¹⁾	208,0	...	134,5	168,6
Соль пищевая (добыча), тыс.т	98,8	10,8	32,4	30,4
Масло растительное, тыс.т	1,3	1,8	1,0	8,4
Консервы, млн условных банок ¹⁾	81,3	10,8	43,3	138,8

<https://crimea.gks.ru/storage/mediabank/Крым%20довоенного%20и%20послевоенного%20периода.pdf>,

2. Як розміщена нижче фотографія та зображення марки допомагає зрозуміти причини передання Криму до складу України?

Плакат з планом будівництва Північнокримського каналу. Джанкой, 1950 р.

<http://lhistory.ru/statyi/krym-1954>.

Джерело: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-sotsialno-bytovoy-adaptatsii-kolhoznikov-pereselentsev-v-poslevoennom-krymu/viewer>.

3. Прокоментуйте думку російського економічного оглядача **Максима Бланта**, розміщену на сайті «Радіо Свобода».

«З погляду інфраструктури, отже, було набагато простіше забезпечити Крим усім необхідним. Я кажу про воду, електрику, транспорт – із Україною налагоджувати це все було зручніше. Я б не шукав тут глибинних підтекстів, прихованих мотивів Микити Хрущова тощо. Ба більше, те саме засідання президії Верховної Ради СРСР вів Георгій Маленков, що якраз показує: питання передання Криму не вважалося історично значним».

Чи суперечить ця думка поглядові на важливість для передання Криму до складу України соціально-економічних та національних факторів?

Джерело: <https://www.radiosvoboda.org/a/peredacha-krymu-ursr-v-1954-rotsi-mify-i-pravda-ukrajina-rosija/31113253.html>.

Розділ 6

ЧИ ПЕРЕЙШОВ СЕВАСТОПОЛЬ ДО СКЛАДУ УКРАЇНИ

Цей матеріал можна використати:

- у шкільному курсі з **історії України у 11 класі** (розділ 2 «Україна в умовах десталінізації», питання: «Адміністративно-територіальні зміни. Вхідження Кримської області до складу УРСР»);
- в інтегрованій навчальній програмі з історії для 11 класу **«Історія: Україна і світ»** (розділ 3 «Україна в період «відлиги»», питання: «Нові кордони»: Вхідження Кримської області до складу УРСР. Соціально-економічне становище Криму в складі УРСР. Національна структура населення Криму);
- в інтегрованому курсі для 10 класу **«Громадянська освіта»** (розділ 2 «Права і свободи людини», тема «Людина і держава»; розділ 3 «Людина в соціокультурному просторі»: «Стереотипи та упередження. Дискримінація. Конфлікти»; розділ 5 «Світ інформації та мас-медіа»: «Маніпулятивний вплив медіа», «Критичне сприйняття та протидія маніпуляціям масмедіа», практичного заняття присвяченого аналізу медіатексту) ;
- при виконанні практичної роботи «Вхідження Кримської області до складу УРСР: міфи та реальність (дослідження документів)».

Ще один надзвичайно поширений російський міт стосується Севастополя — буцімто його, на відміну від Криму, 1954 року Україні не віддали.

Це той варіант напівправди, який гірший за брехню, адже видається, на перший погляд, правдоподібним. Так, у документах про передання Криму — там фігурує не півострів, а саме Кримська область — не згадано окремо Севастополь. З цього російські фальсифікатори історії роблять висновки, ніби Севастополь і після 1954 року продовжував перебувати у складі Росії на тій підставі, що мав статус міста республіканського значення, тобто підпорядковувався безпосередньо Москві й не входив до складу Кримської області.

Що ж, подивімося на факти.

Згаданий республіканський статус Севастополь дістав у жовтні 1948 року указом президії Верховної Ради РРФСР. Це означало лише те, що в держбюджеті РРФСР його фінансування подавали окремим рядком. І все. Ніяких адміністративно-територіальних змін такий статус не передбачав, тим більше, не йшлося про виведення Севастополя зі складу Кримської області. Наприклад, за два місяці після згаданого указу — 18 грудня 1948-го — уряд РРФСР затвердив список шкільних закладів Кримської області, у якому наведено чотири севастопольські школи... Тобто сама Москва не вважала, що республіканський статус Севастополя вивів його за межі Кримської області.

Саме тому ані Конституція РРФСР, ані Конституція СРСР, нову редакцію якої невдовзі — 17 червня 1950 року — затвердили, не згадують про якийсь особливий «екстериторіальний» статус Севастополя. Не згаданий він і як окремий суб'єкт у складі РРФСР.

Конституція СРСР у згаданій редакції 1950 року в статті 22 подає: «Російська Радянська Федеративна Республіка складається з країв: [...]; областей: [...], Кримської, [...]; автономних соціалістичних республік: [...]; автономних областей: [...]». Про нібито особливе підпорядкування Севастополя нічого не сказано. Документа, який би «розлучив» це місто з Кримською областю, теж не існує.

Ба більше, Севастополь сам себе визнавав у складі України!

Достатньо подивитися на списки депутатів Верховної Ради Української РСР — саме туди після передання Кримської області севастопольці (як і всі кримчани) обирали своїх представників. Натомість ніколи більше (після 1954 року) вони не брали участі у виборах до будь-яких органів РРФСР будь-якого рівня. Це однозначно свідчить про те, що Севастополь перебував у складі Української РСР.

Вперше севастопольці взяли участь у виборах до Верховної Ради УРСР 1955 року. Відтоді протягом двох наступних десятиліть місто представляв один депутат, від 1975-го — два, а в 1990 році від Севастополя обрали вже чотирьох депутатів. Отже, представництво міста в парламенті України постійно збільшувалося.

Ось список депутатів від Севастополя у Верховній Раді УРСР 4–12 скликань. Назви й номери виборчих округів та їхня територіальна належність подані відповідно до тогочасних документів.

4 скликання (1955–1959) — 1-й секретар Севастопольського міськкому КПУ Андрій Коровченко, Севастопольський-Сталінський округ, м. Севастополь.

5 скликання (1959–1963) — віце-адмірал Микола Торик, Севастопольський-Сталінський округ, Кримська область.

6 скликання (1963–1967) — 1-й секретар Севастопольського міськкому КПУ Валентин Пашков, Севастопольський-Нахімовський округ № 211, Кримська область.

7 скликання (1967–1971) — 1-й секретар Севастопольського міськкому КПУ Валентин Пашков, Нахімовський округ №214, Кримська область

8 скликання (1971–1975) — 1-й секретар Севастопольського міськкому КПУ Валентин Пашков, Нахімовський округ, Кримська область.

9 скликання (1975–1980) — голова виконкому Севастопольської міської ради Іван Кириленко, Балаклавський округ № 299, Кримська область; 1-й секретар Севастопольського міського комітету КПУ Віктор Макаренко, Нахімовський округ №300, Кримська область.

10 скликання (1980–1985) — докер-механізатор Севастопольського морського рибного порту в/о «Атлантика» Олександр Борульов, Гагарінський округ, м. Севастополь; віцеадмірал Павло Медведєв, Севастопольський округ, м. Севастополь.

11 скликання (1985–1990) — голова виконкому Севастопольської міської ради Євген Генералов, Балаклавський округ № 342, м. Севастополь; складальник корпусів металевих суден в/о «Севастопольський морський завод імені Серго Орджонікідзе» Микола Кречотень, Нахімовський округ №345, м. Севастополь.

12 скликання (1990–1994) — працівник Севастопольської фабрики спортивних трикотажних виробів в/о «Укрпромдінамо» Юрій Ступніков (за місяць після виборів став головою Севастопольської міськради), Ленінський округ № 236, м. Севастополь; віцеадмірал Владилен Некрасов, Балаклавський округ № 237, м. Севастополь; професор катедри історії Чорноморського вищого військово-морського училища ім. П. С. Нахімова Геннадій Ванєєв, Гагарінський округ № 238, м. Севастополь; директор середньої школи № 53 міста Севастополя Олександр Кондряков, Нахімовський округ № 239, м. Севастополь.

1991 року всі чотири депутати від Севастополя голосували за Декларацію про державний суверенітет України.

Микита Хрущов серед відпочивальників у санаторії «Дніпро» в Гаспрі, 4 вересня 1956 року.

Джерело: <https://babel.ua/texts/59594-67-rokiv-tomu-do-skladu-ursr-peredali-krim-zruynovaniy-viynoyu-i-spustosheniy-deportaciyami-zgaduyemo-yak-vidnovlyuvali-zhittya-pivostrova-i-rozvinchuyemo-mif-pro-podarunok-hrushchova-v-arhivnih-foto>.

...Отже, 1954 року Україна одержала зруйнований Крим — світовою війною, депортаціями, безгосподарністю тощо. І за стислі терміни перетворила його на «всесоюзну оздоровницю».

Головну проблему півострова — брак води — не спромоглися розв'язати ні Кримський ханат, ні Російська імперія, ні РРФСР. Це зробила Україна, збудувавши в 1957–1975 роках Північнокримський канал завдовжки 402 км (найбільший у Європі штучний канал). Він приніс на півострів дніпровську воду з Каховського водосховища — близько 80 % її використовували для потреб сільськогосподарства і промислового ставкового рибництва (нова галузь у Криму), а 20 % запам'ювали до місцевих водосховищ і використовували як питну воду для міст і населених пунктів.

1958 року уряд УРСР ухвалив рішення № 1340-Р про спорудження міжміської гірської тролейбусної траси Сімферополь — Алушта — Ялта завдовжки 96 км, найдовшої в Європі. Перша черга — до Алушти — відкрилася через 11 місяців, повністю — 1961 року. Залізничний вокзал і аеропорт обласного центру з'єднали з курортною зоною.

Коштом України збудували в Криму перший газопровід, сонячну електростанцію (першу в СРСР), житло (на півострові вперше з'явилися п'яти- і дев'ятиповерхові будинки), наукові заклади (серед них найбільшу в Європі астрофізичну лабораторію), заклади культури (як-от перші на півострові широкоформатний кінотеатр і широкоекранний сільський кінотеатр, єдиний в СРСР музей планеризму тощо), найдовшу в Криму телевізійну вежу, численні об'єкти туристично-курортної інфраструктури (пансіонати, лікувальні заклади, дитячі й спортивні табори, найбільший в УРСР готельний комплекс і т.д.), навчальні заклади, порти, тунелі та ще багато іншого. До речі, відновленням пам'яток кримської старовини, які за росіян слугували складами або гуртожитками, займалися українські реставратори.

Після 1954 року основний потік переселенців-добровольців до Криму пішов не з Росії, як раніше, а з України — їхали переважно з Вінницької, Волинської, Дрогобицької, Київської, Житомирської, Львівської, Полтавської, Рівненської, Тернопільської, Чернігівської, Чернівецької та Хмельницької областей. З них додому повернулися протягом першого десятиліття лише 8 % людей.

Протягом шести десятиліть — від 1954 до 2014 року — Україна зробила в Криму більше, ніж Російська імперія та РРФСР разом за попередні 170 років.

Завдання учням, пов'язані з текстом есе «Чи перейшов Севастополь до складу України»

1. Що свідчить про те, що Севастополь входив до складу Кримської області після 1954 року?
2. З якого року жителі Севастополя брали участь у виборах до Верховної Ради УРСР.
3. Що змінилось у Криму після 1954 року, коли територія півострова була передана до складу України?
4. У чому різниця між потоком переселенців до Криму до 1954 року і після?

Робота з джерелами інформації

1. Чи дає можливість аналіз ст. 77 Конституції УРСР 1978 року дати відповідь на питання правового статусу Севастополя після 1954 року?

«Стаття 77. В Українській Радянській Соціалістичній Республіці є області: Вінницька, Волинська, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Кримська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Ровенська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька і Чернігівська.»

Містами республіканського підпорядкування в Українській РСР є Київ і Севастополь».

Джерело: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420#Text>.

2. 2018 року президент РФ В. Путін заявив:

«Я сказав, що Севастополь юридично завжди був у складі Росії. Він був містом центрального підпорядкування, і навіть при переданні — незаконному переданні — Криму зі складу РРФСР до складу Української РСР [у 1954 році]. Незаконному, тому що рішення ухвалила президія Верховної Ради Української РСР, України, а потім затвердила президія Верховної Ради СРСР. А згідно із законом потрібно було затверджувати Верховними Радами республік і Верховною Радою СРСР. Але навіть при цьому незаконному, по суті, процесі, про Севастополь просто забули, і він не передавався зі складу РРФСР до складу України. Так що формально і юридично він завжди був у складі Росії».

Джерело: <http://kremlin.ru/events/president/news/58872>.

Завдання

Наведіть аргументи, щоб спростувати заяву Путіна і підтвердити, що ця заява — брехня?

3. Про що свідчать фотографії в контексті наслідків передання Криму Україні після 1954 року.

- а). Пуск води на Сімферопольському водосховищі, 27 грудня 1955 року.
- б). Вигляд нової автобусної станції в Алушті, 1957 рік.
- в). Частина гірської тролейбусної траси Сімферополь — Алушта — Ялта, на передньому плані тролейбус «Шкода», 3 листопада 1959 року.

Джерело: <https://babel.ua/ru/texts/59594-67-let-nazad-v-sostav-ussr-peredali-krym-razrushennyi-voynoy-i-opustoshennyi-deportatsiyami-vspominaem-kak-vozstanavlivali-zhizn-poluostrova-i-razvenchivaem-mif-o-podarke-hrushcheva-v-arhivnyh-foto>.

Розділ 7

БОРОТЬБА КРИМСЬКИХ ТАТАР ЗА ПОВЕРНЕННЯ ДОДОМУ

Цей матеріал можна використати:

- у шкільному курсі з **історії України у 11 класі** (розділ 3 «Україна в період загострення кризи радянської системи», питання: «Дисидентський рух: течії, форми і методи боротьби»: Кримськотатарський національний рух. Мустафа Джемілев; розділ 4 «Відновлення незалежності України»: Гласність і політичний плюралізм на українських теренах. Створення Автономної Республіки Крим. Меджліс кримськотатарського народу);
- в інтегрованій навчальній програмі з історії для 11 класу **«Історія: Україна і світ»** (розділ 4 «Формування постіндустріального суспільства»: Україна в умовах наростання системної кризи комуністичного ладу», питання «Течії дисидентського руху: національна, релігійна, правозахисна. Морально-психологічний стан українського суспільства в 1980-х рр.»; розділ 5 «Революційні зміни в Європі. Проголошення незалежності України», питання «Реабілітація репресованих і звільнення політичних в'язнів.», «Активізація громадських ініціатив в українському суспільстві.», «Національні цінності та ідеологічні орієнтири населення України»);
- в інтегрованому курсі для 10 класу **«Громадянська освіта»** (розділ 3 «Людина в соціокультурному просторі»: «Стереотипи та упередження. Дискримінація. Конфлікти»; розділ 4 «Демократичне суспільство та його цінності»: «Громадянське суспільство», «Громадянська участь у житті суспільства»; розділ 5 «Світ інформації та масмедіа»: «Маніпулятивний вплив медіа», «Критичне сприйняття та протидія маніпуляціям мас-медіа», практичного заняття присвяченого аналізу медіа-тексту);
- при виконанні практичної роботи з дослідження документів та матеріалів, «Україна в 1960–1980-х рр.: демографічні, етносоціальні та ментальні зміни», «Злочини комуністичного режиму. Уроки для України сьогодні», навчальних проєктів.

Тим часом кримські татари, депортовані з рідної землі до Середньої Азії, почали боротьбу за повернення. Вона тривала майже пів століття.

Умови, у яких опинилися прибульці, можна уявити собі з листа «спецпоселенки» Тензіле Ібраїмової до радянського уряду: «Моя племінниця Менубе Шейхіслямова, з вісьмома дітьми, була вислана з нами, а чоловік її був з перших днів війни в Радянській армії і там загинув. А його родина загинула в Узбекистані голодною смертю. Тільки одна дівчинка на ім'я Нера залишилася в живих, але від пережитого жаху і голоду стала калікою».

Кримські татари почали масово тікати з місць поселення.

Явище набуло такого масштабу, що уряд СРСР видав 21 лютого 1948 року постанову з грифом «цілком таємно» №418–61 «Про заслання, висилку і спецпоселення». Йшлося про те, що міліція має встановити адміністративний нагляд за «спецконтингентом», запровадити облік, а головне — перешкоджати втечам.

Але втечі продовжувалися.

За дев'ять місяців, у листопаді, влада вдалася до жорсткіших заходів — з'явився указ президії Верховної Ради СРСР, який карав утікача 20 роками позбавлення волі. Кожному, хто переховуватиме втікача, «світило» 5 років.

*Пам'ятник жертвам депортації.
Напис на пам'ятнику «Трагедія депортації незабутній біль в історичній долі народів Криму».
Євпаторія, 2008 р.*

Зміни почалися після смерті Сталіна. У липні 1954-го скасували указ про 20 років. Потім звільнили спецпоселенців від обліку й адміністративного нагляду. Кримські татари зрозуміли це як дозвіл їхати додому... Та де там! Дільничні міліціонери пояснювали кожному голові сім'ї під розписку: скасування обмежень не надає ані права вирушати на півострів, ані можливості повернути кинуте там рухоме й нерухоме майно.

Влітку 1956-го делегація кримських татар виїхала до Москви з метою зустрітися з керівництвом ЦК КПРС. Хотіли просити про перегляд заборони повертатися до Криму. Їх не прийняли. Спробували побачитися з керівниками Верховної Ради СРСР, але теж безуспішно.

Невдовзі, у вересні, кримськотатарська громада виклала свої вимоги в колективному листі до Михайла Суслова, який у президії ЦК КПРС опікувався ідеологією.

Оці дві акції — виїзд до Москви та лист Суслову — започаткували масові кампанії протесту кримських татар.

Відповіді провідного радянського ідеолога не дочекалися. Але дочекалися іншого.

У листопаді 1956-го ЦК КПРС спеціальною постановою відновив національні автономії незаконно депортованих народів — калмиків, карачаївців, балкарів, чеченців, інгушів. Натомість щодо кримських татар політика виявилася геть інакшою: «Визнати недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали в Криму».

Таке рішення найвища партійна інстанція пояснювала трьома причинами.

Перша (її досі залюбки використовує Кремль): «Кримська АРСР не була автономією лише татар, а багатонаціональною республікою, у якій татари становили менше ніж 1/5 частини всього населення».

Друга: в Росії вже є національне автономне об'єднання — Татарська АРСР, тож усі охочі можуть їхати туди.

Третя не може не дивувати: «Територія Криму — область Української РСР і заселена». Яким чином належність півострова до України мала перешкоджати поверненню?.. А щодо заселеності — неправда. На той час кількість мешканців Криму була зіставна з кількістю населення в 1939 році.

1957 року 14 тисяч кримських татар підписали листа до ЦК КПРС з вимогою відновити справедливості щодо їхнього народу. У відповідь Москва доручила узбецьким комуністам посилити «роз'яснювальну роботу» серед виселених з Криму.

А далі почалися репресії: восени 1961-го засудили Енвера Саферова і Шевкета Абдураманова, які обстоювали ідею повернення до рідного краю, на 7 і 5 років за «антирадянську агітацію і пропаганду».

За кілька місяців у Ташкенті заснувався Союз кримськотатарської молоді за повернення на батьківщину. Серед його учасників, до речі, був 18-річний Мустафа Джемільев. Молодіжна організація не була легальною, натомість мала низку осередків на підприємствах та у вишах.

У квітні 1962-го КДБ арештував активістів Союзу кримськотатарської молоді. Їх судили за створення «антирадянської організації та антирадянську агітацію» і відправили на різні терміни до таборів суворого режиму.

Подібних вироків у подальшому було чимало.

Після усунення 1964 року з Кремля Микити Хрущова, який бачив Крим у складі УРСР, проте не кримськотатарським, рух за повернення набув нової сили: численні петиції, колективні листи до керівників КПРС (наприклад, лист до XXIII з'їзду підписали понад 120 тисяч осіб), мітинги перед будинками партійних структур Узбекистану тощо.

Ймовірно, ця активність змусила владу дещо позадкувати: в липні 1967-го керівники Радянського Союзу — очільники силових відомств і парламенту — прийняли представників кримськотатар-

ського народу. Вислухали їхні вимоги: організоване повернення до Криму (протягом кількох років), компактне поселення, відновлення республіки.

Уже за два місяці, у вересні, президія Верховної Ради СРСР видала указ, який зняв з кримських татар звинувачення у зраді, а також ухвалила постанову, що дозволила їм проживати будь-де на території СРСР.

Про відновлення автономії та організоване повернення не йшлося, але ці документи стали істотним кроком уперед. Протягом дальших двох тижнів до Криму прибули перші 500 кримськотатарських сімей.

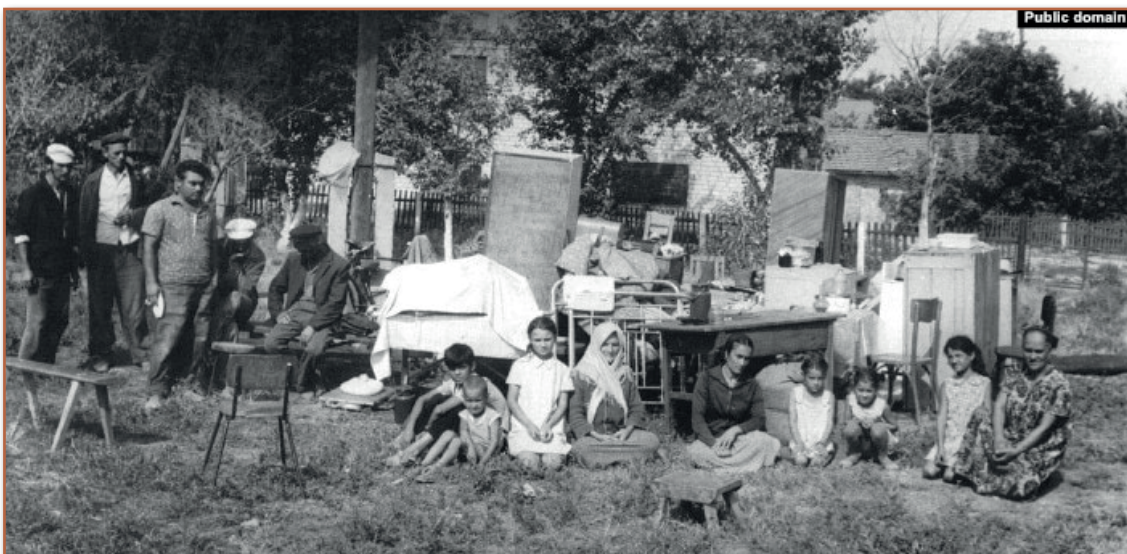
Така активність налякала можновладців. Уже наступного року Москва змінила правила: кримські татари можуть потрапити до Криму лише через оргнабір.

Спочатку набрали 198 сімей, потім ліміт зменшували: наступного року — 104, далі — 45.

Тоді кримські татари почали прибувати на півострів самостійно — переважно ті, хто мали гроші на купівлю хати. Таким способом діставали постійну кримську прописку.

Кримські татари під час повторного виселення з Криму у 1960-х роках..

Кримські татари, викинуті з куплених ними будинків у Криму. Кінець 1960-х років.

Джерело: <https://ru.krymr.com/Content/responsive/img/player-spinner.png>.

Щоб обмежити прибуття кримських татар, влада посилила контроль за дотриманням паспортного режиму. Всіх, хто жив без прописки в родичів чи знайомих (тобто, хто щойно приїхав з метою придбати житло), примусово вивозили за межі півострова.

Господарів, які продавали хати кримським татарам, почали притягати до адміністративної відповідальності — щоб іншим не кортіло. Водночас взялися до тих кримських татар, які замешкали в Криму легально: протягом лише 1972–1976 років суди визнали нечинними 364 угоди про купівлю ними нерухомості...

Демонстрація кримських татар у Москві 6 червня 1969 року (Написи на плакатах: «Хай живе ленінська національна політика!», «Комуністи, поверніть Крим кримським татарам», «Припинити гоніння на кримських татар», «Свободу генералові Григоренку!»).

Джерело: https://gdb.rferl.org/BB902A2C-3E56-4C67-B394-676C7EECDAAE_cx0_cy19_cw0_w1023_r1_s.jpg.

Протест кримських татар у Москві 1987 р.

Джерело: <https://ru.krymr.com/a/fotovystavka-o-krymskih-tatarah-v-peterburge/30903007.html>.

Нова надія на справедливе розв'язання питання з'явилася в часи «перебудови».

У липні 1987-го понад 1,5 тисячі кримських татар вийшли на Червону площу в Москві з транспарантами: «Поверніть наш народ на батьківщину!» Далі пішли до ЦК КПРС, де передали лист, адресований очільникові СРСР Михайлові Горбачову, підписаний понад 30 тисячами осіб. Але спеціальна комісія ЦК КПРС наполягала на своєму: для утворення кримської автономії «немає підстав».

Лише в листопаді 1989-го Верховна Рада СРСР у спеціальній декларації визнала «варварською акцією сталінського режиму» переселення з рідних місць кримських татар та інших народів. Нарешті!

Крапку в цій історії поставила Верховна Рада Української РСР 12 лютого 1991 року, ухваливши Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» (від 1994-го має назву Автономна Республіка Крим).

Масове повернення кримських татар додому відбулося вже в незалежній Україні. 2014-го, напередодні окупації півострова Росією, там мешкало близько 280 тисяч кримських татар.

Завдання учням, пов'язані з текстом есе «Боротьба кримських татар за повернення додому»

1. Чому кримські татари залишали місця поселень після депортації?
2. Яка дата і чому вважається початком протесту кримських татар?
3. Як влада боролась у кінці 1960-х років з поверненням кримських татар на батьківщину?
4. Як кримські татари домоглися в період «перебудови» повернення додому?

Робота з джерелами інформації

1. Прокоментуйте уривок з виступу М. Джемілева під час судового процесу в 1975 році?

«Вважаю, що суд має провести судове слідство та допитати необхідну кількість свідків, запитавши себе: чи мають кримські татари рівні можливості прописатися та працевлаштуватися у Криму, чи вони піддаються дискримінації за національною ознакою?... І якщо з'ясується, що в питанні прописки та працевлаштування кримських татар у Криму ніяких обмежень за національною ознакою не було та немає, то я готовий визнати себе винним у наклепі на радянський лад і покірливо прийняти найсуворіше покарання».

Запитання

1. Чи можна погодитися з радянським судом, який звинувачував його в «наклепі на реальні права кожної радянської людини»?
2. Про які погляди М. Джемілева свідчать його слова? Що ви знаєте про цю людину? За що поважають його кримські татари?

Мустафа Джемілев, травень 1975 року.

3. М. Джемілев на мітингу присвяченому 100-річчю з дня народження П. Григоренка, дисидента і правозахисника, сказав:

«Завдяки Петру Григоренку радянській владі не вдалося створити міжнаціональну напругу між кримськими татарами та українцями. Хоча кримських татар, які поверталися, викидала з Криму і зносила бульдозерами будинки саме влада України, кримські татари чітко бачили межу між чиновниками, що вислужувалися перед Кремлем, і справжніми представниками цього народу».

4. Прочитайте цитати зі звернення і спогадів П. Григоренка і дайте відповідь на запитання.

Зі звернення П. Григоренка від 13 лютого 1968 року:

«Триває, правда, у менших масштабах, ніж при Сталіні, але не менш обурливий геноцид ... В Указі від 5 вересня 1967 року і в подальших документах їх називають « громадяни татарської національності, які раніше проживали в Криму». Очевидно, що з таким же успіхом про угорців, наприклад, можна сказати, що вони «громадяни татарської національності, які проживають, поки що, в Угорщині».

Джерело: <https://ru.krymr.com/a/general-pravozaschintik-petr-grigorenko/29546205.html>.

5. Чи погоджуєтеся ви зі словами П. Григоренка про геноцид кримських татар?

Зі спогадів П. Григоренка під час перебування в Криму влітку 1968 року:

«Весь день ходив я серед кримських татар. Розмовляв з ними, переходячи з місця на місце. Серце кров'ю обливалося, коли бачив цих людей. Розповісти це неможливо. Треба було бачити цю безліч напівголих брудних дітлахів, що спали на цементній підлозі вокзалу та аеропорту. Але ці ще щасливі. А як тим, що сплять на голій землі у скверах?! Ночами в Північному Криму, особливо на світанку, холодно. Замерзлі дітлахи плачуть. А як ти їх обігрієш? Та й населення, навіть без втручання уряду, проявило б турботу про нещасних. Сімферопольці пальцем не поворухнули, щоб допомогти. Та й як поворухнеш. Влада попереджає: «Татарам не допомагати!» ... Жорстока, бездушна влада. У будь-якій демократичній країні уряд, що створив би подібну обставу, не протримався б і трьох днів. Він, щоб урятувати себе, використовував би всі можливості для розміщення цих людей ... Поки я живий, не забуду цієї картини».

Джерело: <https://ru.krymr.com/a/general-petr-grigorenko-krym/29546496.html>.

6. Чим пояснюється така жорстокість радянської влади?

7. Прочитайте уривок з інформації КДБ Узбецької РСР у ЦК КП Узбекистану напередодні тридцятиріччя депортації (1974 рік) та дайте відповідь на запитання.

«Комітет Держбезпеки республіки у своєму розпорядженні має дані про те, що націоналістично налаштована частина кримських татар, які проживають в Узбекистані та інших районах країни, вживає заходів для активізації своєї антигромадської діяльності, для чого «автономісти» хочуть використати 18 травня 1974 року — 30-ту річницю від дня їх виселення з Криму. Порядком підготування до т.зв. свого ювілею «автономісти» вже під час роботи сесії Верховної Ради Союзу РСР восьмого скликання намагалися вчинити зухвалу акцію з розповсюдження в Москві 500 листівок націоналістичного змісту. Прагнучи розширити в поточному році провокаційну діяльність, кримськотатарські екстремісти не припиняють зв'язок з іншими «демократами», що залишилися на свободі, зміцнюють контакти зі своїми однодумцями в Москві, Криму, причорноморських областях України і в Краснодарському краї».

Ватажки «руху» Османови Бекір, Юрій і Муксум з Фергани, Меметов Сейдамет з Маргилана, Мухтеремов Шевкі з Самарканда, Аблаєв Амза з Янгіюля і Халілов Мустафа з Ташкента на конспіративних збіговиськах вузького кола вирішили продовжити роботу з виготовлення та розповсюдження наклепницьких документів з подальшим їх переданням інстанціям, різним радянським

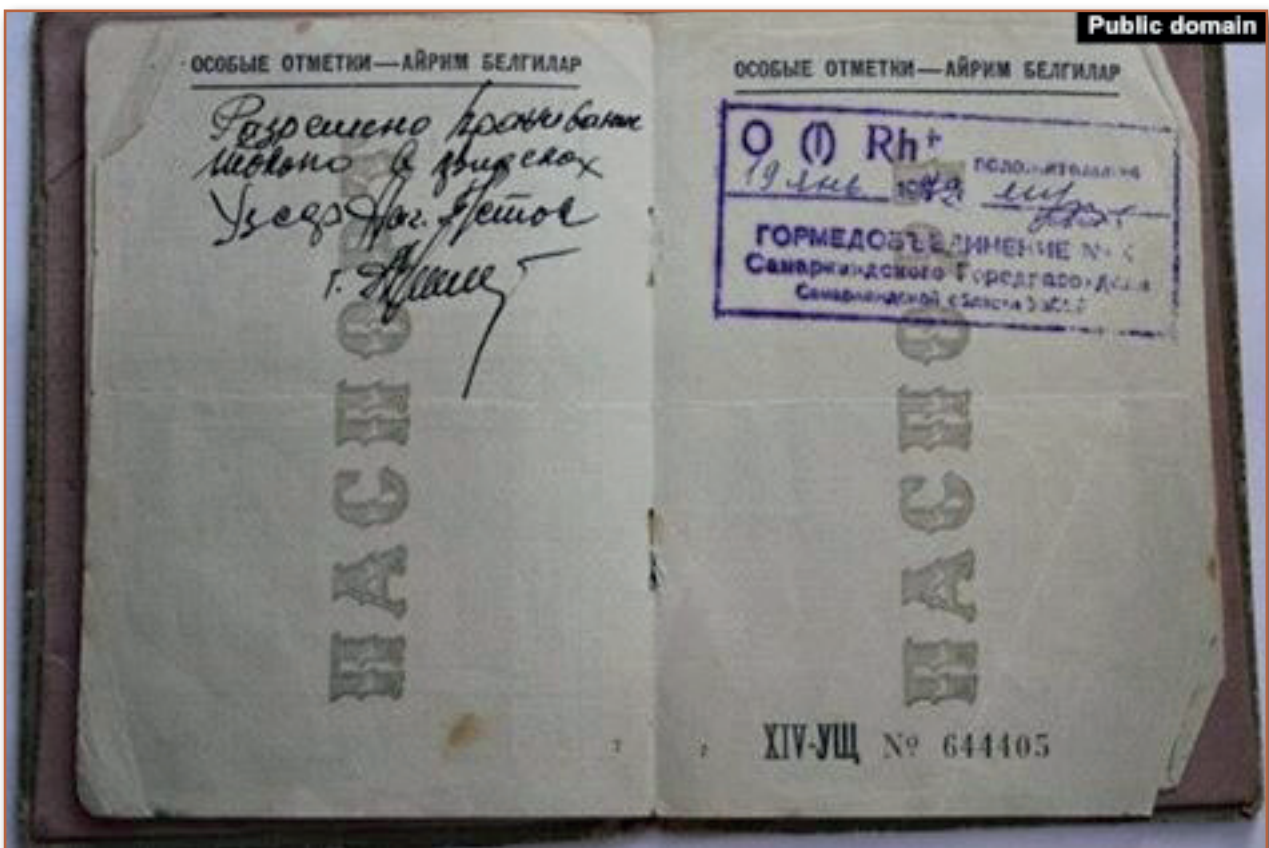
установам, а також Міжнародному трибуналові й іншим закордонним «комітетам», сподіваючись цим привернути увагу противника до так званої «кримської проблеми» і якоюсь мірою спертися на підтримку Заходу. У зв'язку з цим екстремісти продовжують вселяти політично нестійким і націоналістично налаштованим кримським татарам ідею про те, що до Криму вони можуть повернутися тільки за умови підтримки їх з боку «прогресивної громадськості за кордоном і всередині країни».

У цей час ми проводимо роботу з виявлення осіб, причетних до виготовлення та розповсюдження антирадянських наклепницьких документів і припинення злочинної антигромадської діяльності ватажків «руху». З метою активної протидії підбурювальним зусиллям екстремістів, прищеплення свідомій частині татар негативного ставлення до їхньої провокаційної діяльності, вважали б за доцільне доручити партійним організаціям в областях посилювати виховну роботу серед кримськотатарського населення».

Запитання

1. Як радянська влада характеризує прагнення кримського татарського народу до повернення на батьківщину?
2. Якими способами вона протидіє дисидентам?
3. Які форми боротьби за власні права використовують учасники національного кримськотатарського руху?
4. Перед вами сторінки радянського паспорта Теслиме Чунакової, де зазначено «Дозволено проживання тільки в межах Узбекистану».

Які висновки можна зробити з цього зображення?

Джерело: <https://ru.krymr.com/a/27702200.html>.

5. Чому обрано слова Т. Шевченка для фону пресконференції ?

Пресконференція представників Меджлису кримськотатарського народу, які проводили акцію «Київ — 92» з метою позитивного розв’язання питання самовизначення цього народу. Справа наліво: М. Джемільєв, Р. Чубаров. Київ, 24 березня 1992 р.

Джерело: https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/userupload/krym_tatary_4.jpg.

ПРО АВТОРІВ

Цалик Станіслав, український історик і письменник. Автор/співавтор 10 книг. Працює в документальному жанрі, пише про маловідомі або невідомі сторінки української історії. Співпрацює з провідними українськими ЗМІ, має численні публікації в закордонних виданнях, постійний автор BBC News Ukraine. Член Асоціації європейських журналістів та Української Кіноакадемії. Лауреат Мистецької премії «Київ» імені Івана Миколайчука в галузі кіномистецтва.

Мокрогуз Олександр, завідувач кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського, доцент, кандидат педагогічних наук. Співавтор шкільних програм, підручників та навчально-методичних посібників і з громадянської освіти, історії, медіаосвіти, рекомендованих МОН для загальноосвітньої школи та педагогічних ВНЗ України. Член Всеукраїнської Спілки викладачів суспільних дисциплін і громадянської освіти

Волошенюк Оксана, менеджерка медіаосвітніх програм Академії української преси, наукова співробітниця відділу кіномистецтва і телебачення Інституту мистецтвознавства фольклору та етнографії імені М. Рильського НАН України. Співавторка 17 посібників із медіаосвіти та медіаграмотності, 7 навчальних програм для різних вікових категорій, тренер із медіаосвіти та медіаграмотності (спеціалізація: кіноосвіта і візуальна грамотність), співавторка навчальної програми та посібника інтегрованого курсу «Громадянська освіта» для 10 кл., рекомендованих МОН. Співавторка Державного стандарту середньої освіти Нової української школи.

Академія української преси висловлює вдячність Валентині Потаповій за надані задокументовані спогади її рідних

Навчально-методичний посібник

**Цалик Станіслав
Мокрогуз Олександр
Волошенко Оксана**

НАРИСИ З ІСТОРІЇ КРИМУ У ХХ ст.: 1939–1990 рр.

Навчально-методичний посібник

Літературна редакція: Олександр Телемко

Верстка: Андрій Чернявський

Обкладинка: Юлія Гуза

Академія української преси тел. (044) 223 73 11

e-mail: info@aup.com.ua

Сайт: <http://aup.com.ua/>

Портал «Медіаосвіта та медіаграмотність»: <http://www.medialiteracy.org.ua/>

Сторінка на Facebook: <https://www.facebook.com/aupfoundation>